

Володимир СЕРГІЙЧУК

Дипломатичні зносини Богдана Хмельницького

Народився 1950 р. в с. Пустоха Ружинського району Житомирської області. Закінчив Київський національний університет імені Тараса Шевченка за спеціальністю “журналістика”. Працював у редакції газети “Сільські вісті” на посаді завідуючого відділом. З 1987 р. викладає в Київському національному університеті імені Тараса Шевченка. Доктор історичних наук, професор, академік Академії наук вищої школи України. З 2000 р — директор Центру українознавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Автор 18 монографій і навчальних посібників, понад 200 наукових публікацій.

Хроніка 1648—1657 років

1648 рік

Січень*

рибуття Богдана Хмельницького на Запорозжя. Козацька рада на острові Томаківка обрала його старшим Війська Запорозького.

Запорожці на чолі з Б. Хмельницьким напали на урядову залогу — Корсунський реєстровий полк на Хортиці. Майже всі реєстровики-курсунці перейшли на бік повстанців. Полковник Гурський, утративши вбитими 30 чоловік, утік з невеликою кількістю драгунів до Крилова, де повідомив коронного хорунжого Олександра Конецпольського про бунт на Запорозжжі.

* Дати подаються за старим стилем

—

Звернення Богдана Хмельницького з універсалами до українського народу підніматися на боротьбу проти польської шляхти: “...ми зазнали чимало шкоди і кривд від ляхів і різних панів, які порушили наші права і зневажили наше військо Запорозьке, через що Україна наша і слава і божі доми мало не загинули, і святі місця і тіла святих, які до цього часу з волі божої на певних місцях лежать, мало не втратили слави, а ми — радості; до того ж проливається кров батьків наших, матерів, братів, сестер, духовних отців, невинних діточок, над якими висіла жорстока шабля ляхів і тепер на них упала...”

Прошу вашої ласки і господнього милосердя, щоб ви — люди одного бога, однієї віри та крові, коли я буду наближатися до вас військом, приготували зброю — рушниці, шаблі, кульбаки, коней, стріли, коси, списи для оборони стародавньої грецької віри... Запасайтесь найбільше порохом, а також оловом і грішми для справ, про які дамо вам знати пізніше. А якщо довідається або почуєте від приїжджих чи прохожих про чужоземне військо, яке король зібрав проти нас, давайте нам знати і попереджайте нас”.

—

Запорозькі посли на чолі з досвідченим полковником Яцьком Клишею прибули до перекопського намісника Тугай-бея, котрий виїхав разом з ними до Бахчисараю брати участь у переговорах про укладення між козаками і кримським ханом військового союзу проти Речі Посполитої.

Іслам-Гірей пообіцяв продовжити переговори після того, як запорожці умовлять донських козаків припинити напади на татарські улуси.

Лютий

Прибуття на Запорозжя посланців великого коронного гетьмана Миколи Потоцького з пропозицією Богданові Хмельницькому добровільно вийти з Січі, гарантуючи йому “помилування й прощення усіх вчинків”.

У відповідь на це український гетьман відправив козацьких послів — Слейка й Гринця — до М. Потоцького та К. Трушенка — до урядового комісара Яцика Шемберга з поясненням причин повстання і відмовою залишити Запорозжя.

20. Коронний гетьман М. Потоцький звернувся з універсалом до повсталих козаків з вимогою видати Богдана Хмельницького й “розійтися з цього свавільного зборища”. Погрожував у разі непокори жорстокими репресіями: “звелю відібрати все ваше майно, яке ви маєте на волості, а дружин і дітей ваших вирізати”.

Незважаючи на це, на Січ продовжували прибувати повстанці з усієї України: наприкінці лютого їх там уже налічувалося близько п’яти тисяч.

Березень

3. Козацька делегація прибула до М. Потоцького з повідомленням про те, що вислані проти повстанців чигиринський і черкаський полковники відігнані від Запорозжя; шляхетських воєначальників застережено від продовження каральних акцій у майбутньому; поставлено вимогу відпустити козацьких послів Слейка, Гринця, Карпа Трушенка та інших.

На острів Томаківку прибув ротмістр Адам Хмелецький, посланець М. Потоцького, з пропозицією залишити Запорозжя, запевняючи, що за такої умови “волосина не спаде з голови” Богдана Хмельницького. Запорозький гетьман відіслав А. Хмелецького назад з такими вимогами: по-перше, щоб Потоцький залишив з військом Україну, по-друге, щоб шляхетських полковників скинув із старшинства, по-третє, щоб ліквідував управління Речі Посполитої на Україні, а козаки залишилися при своїх давніх правах. “А без цього, — заявив Хмельницький, — я на волость не вийду”.

Запорозькі посланці приїхали на Дон. Кількома місяцями пізніше донський козак Т. Іванов розповідав у Москві: “А с весны де черкасы Запорожские как збиралися на ляхов, присылали на Дон в войско для людей”.

Про участь донців у Визвольній війні українського народу московський уряд регулярно одержував повідомлення уже з літа 1648 року.

Прибуття до Бахчисараю другого козацького посольства у

складі Богдана Хмельницького, його сина Тимоша та Кіндрата Бурлая. Після того, як український гетьман залишив заручником у ханській столиці свого сина, Іслам-Гірей погодився подати йому допомогу, звелівши перекопському мурзі Тугай-бею вирушити з кількома тисячами татар на Запорозжя.

Квітень

24. Посланий Богданом Хмельницьким старий козак Іван Ганжа перехопив біля Кам'яного Затону реєстровиків, котрі пливли Дніпром на з'єднання з коронним військом, і зумів схилити їх до переходу в ряди повстанців, розправившись із прошляхетськи налаштованою старшиною.

Травень

3. До шляхетських воєначальників прибули з пропозицією припинити кровопролиття і здатися козацькі полковники Максим Кривоніс і Михайло Криса.

4. До Богдана Хмельницького прибув на переговори польський шляхтич Стефан Чарнецький.

11. Іслам-Гірей надіслав листа до Богдана Хмельницького й Тугай-бея, щоб чекали його на річці Інгул, поки він сам не прибуде з “військами ісламу”. Зважаючи на те, що хан тільки 13 травня почав переправлятися через Дніпро, українська старшина вирішила, враховуючи важке становище М. Потоцького під Корсунем, а також фактор раптовості, дати генеральний бій шляхетським з'єднанням.

20. За дорученням Хмельницького козацький полковник Ярема Хмеленко надсилає з Білої Церкви гінця з листом до київського воєводи Тишкевича, попереджаючи про прихід татар: “Будьте обережні і маєтності свої якнайліпше пильнуйте, і люд сповістіть”.

22. З-під Корсуня, за свідченням козацького літописця Самійла Величка, Богдан Хмельницький відправив до кошового отамана Січі “нарочно посланних наших, значних товаришов

Войска Запорожского”, повідомляючи про розгром шляхетського війська, дякуючи за допомогу і “на знак вдячності нашої посилаєм вам, всему войску, на пиво гостинця тисячу талярей битих, а на церков божественную січовую і служащих в ней триста талярей; особно теж за клейноти войсковіі нам от вас Войска Запорожского даниї, то єст, за єдну корогов, за єден бунчук, за єдну булаву, за єдну пару котлов і за три гармати, посилаєм вам взаємне корогвей 4, бунчуков 2, булав 2, котлов 3 пари, армат 6”.

22. Поставивши листовно до відома кримського хана Іслам-Гірея про те, що Тугай-бей відправив тисячу татар із трофеями додому (всього прийшло 4 тисячі), Богдан Хмельницький просить “ханской ясности прислати наскорі ко мні орди єще тисяч зколко”, бо “поневаж получилим відомості, же поляки около Висли знову збираются і великії войска свої на мене приготавлиют”.

Козацька рада під Корсунем, на якій, за свідченням московських гінців, “и придумали де, государь, казаки на том: будет де, государь, они ляхов не собьют, и они де, государь, казаки, хотят просить у тебя государя, ратных людей на помощь на ляхов”.

Червень

Прибувши під Білу Церкву, за свідченням Величка, Богдан Хмельницький розіслав “усім українським, по обоїх сторонах ріки Дніпра, в городах і селах обитающим малоросіянам духовним і мирським, шляхетним і посполитим, болшого і меншого всякого чина людем, а особливе шляхетне урожоним козакам і святой братії нашої”, сповіщаючи про перемоги на Жовтих Водах і під Корсунем й запрошуючи “о поспіх ваш к нам в обоз під Білою Церквоу прилежно пишно жадаєм”.

Не випадково Б. Хмельницький і старшина приділяли таку увагу мобілізації збройних сил українського народу в цей час: козацькі розвідники доносили з Польщі, що уряд Речі Посполитої звернувся за військовою допомогою до французького короля і бранденбурзького курфюрста.

—

2. Вирядження з-під Білої Церкви козацького посольства у складі чигиринського полковника Федора Якубовича Вешняка, полковників Григорія Болдара-Бута і Лук'яна Мозирі та військового писаря Івана Петрушенка до польського уряду з такими вимогами:

— виплатити реєстровому козацтву затриману платню за п'ять років;

— збільшити кількість реєстровиків з шести до дванадцяти тисяч;

— не порушувати вольностей старогрецької віри, а церкви православні, силоміць переведені в уніатство, зокрема в Любліні, Красноставі, Сокалю та в інших містах, залишити при давніх правах;

— аби могли zostаватися при вольностях військових, даних і підтверджених польськими королями.

Водночас козацькі послы везли приватні листи свого старшого до великого коронного маршалка Адама Казановського і до князя Владислава-Домініка Заславського з проханням клопотатися перед королем (не знаючи ще про його смерть) про збереження давніх прав Війська Запорозького.

—

2. Вислання посольства до Литви, щоб “литовці були в миру з черкасами (козаками — В. С.), а вони, черкаси, Литву тіснити нічим не стануть, а якщо почне їх зачіпати, їм у домах своїх не всидіти”.

—

Польський князь В. Заславський і брацлавський воєвода А. Кисіль, приславши до Б. Хмельницького свого гінця Колонтая з повідомленням про смерть короля Владислава IV, запросив перемир'я.

—

8. У Черкасах Б. Хмельницький вручив жителю Стародуба Григорію Климову, затриманому козаками біля Києва, листа до московського царя Олексія Михайловича з повідомленням про здобуті перемоги над шляхтою та про бажання одержати підтримку московської держави.

Водночас Г. Климов мав доручення передати листа севсько-

му воєводі Замятні Леонтьєву. З цієї дати українським гетьманом започатковано дипломатичні зносини з Московською державою.

27. Приїзд до Чигирина монаха Петронія Ласка, посланця брацлавського воєводи А. Киселя, уповноваженого польським урядом підтримувати офіційні зносини з козаками.

29. Присутність на козацькій раді П. Ласка, черкеських послів, котрі пропонували українській старшині допомогу семитисячним загоном, представника хотмизького воєводи Семена Болховського Тимофія Милкова та постійного ханського резидента в Чигирині Султан-мурзи. Останній передав запрошення Іслам-Гірея: вийти на море і воювати проти Венеції на боці турків. Проект цей радою було відхилено. “Вся чернь, — писав П. Ласко, — бунтує, аби Хмельницький ішов на волость”.

30. Український гетьман передав через Т. Милкова листа до Болховського, в якому повідомив про силу козацького війська й попросив подати допомогу в боротьбі проти польської шляхти.

Липень

1. Виряджено П. Ласка з листом до А. Киселя, в якому йшлося про те, щоб брацлавський воєвода сам приїздив на переговори і відпустив козацьких послів з Варшави.

11. Відправлення російського гінця Івана Трифоновна (повертався від Яреми Вишневецького) з листом до путивльського воєводи Никифора Плещеева з проханням, щоб Москва подала допомогу в боротьбі зі шляхтою.

Цар Олексій Михайлович доручив Н. Плещееву запевнити українського гетьмана, що Росія не виступить на боці Польщі.

17. З Паволочі відправлено козацьке посольство до Литви. Українська старшина, ставлячи перед Великим князівством Литовським вимогу не допомагати польській шляхті, обіцяла не за-

чіпати маєтностей тамтешніх панів: “аби від козаків не діялася ніяка кривда — під страхом кари військової на своєвільного”.

19. Маючи на меті посіяти чвари між претендентами на булаву великого коронного гетьмана (М. Потоцький, захоплений повстанцями під Корсунем, перебував у полоні в Криму) — заклятим ворогом українського народу магнатом Яремою Вишневецьким і польськими регіметарями, Б. Хмельницький звернувся до коронного стражника Речі Посполитої Самійла Лаща з пропозицією зайняти маєтки Вишневецького на Задніпрів’ї.

20. Український гетьман повідомив князя В. Заславського про те, що Я. Вишневецький знову розпочав бойові дії на Правобережжі. У зв’язку з цим повстанські полки змушені виступити в похід.

21—22. Обговорення на засіданні польського сейму у Варшаві вимог Війська Запорозького. Вручення козацьким послам листа — “старшому отаманові, осавулові, полковникам, сотникам і всьому Війську Запорозькому”, в якому була обіцянка прислати урядових комісарів до Чигирина.

Таким чином, польська шляхта затягуванням переговорів з українськими козаками хотіла виграти час для організації нових сил для придушення народного повстання.

24. Відрядження з табору під Паволоччю путивльця Якова Шулежкіна з листом до воєводи Н. Плещеева з побажанням підтримувати дружні відносини з московським урядом.

29. Варшавський сейм ухвалив рішення відправити депутацію до українських козаків. Комісарами для переговорів були призначені брацлавський воєвода Адам Кисіль, перемишлянський підкоморій Францишек Добровський, познанський підстолий Адам Сельський і мозирський підкоморій Федір Обухович.

29. Б. Хмельницький вручив лист до хотмизького воєводи С.

Болховського його посланцю Т. Милкову, котрий напередодні прибув у похідний табір під Янушполем як перший офіційний представник московського уряду із запевненням миролюбного ставлення до українського народу. Відповідаючи С. Болховському, гетьман просив допомогти в боротьбі проти шляхти, оскільки на тривкий мир не доводиться сподіватися: “ми їм (польським шляхтичам — В. С.) до кінця не вірим, яко хитрим людем, бо вони нас так миром і присягою не раз зражають”.

Серпень

У козацький табір під Паплинцями прибули з Ясс посланці молдавського воєводи Василя Лупула. Вони, зокрема, повідомили, що єрусалимський патріарх Паїсій хоче їхати до Москви через Україну. Для зустрічі і супроводу Паїсія у подорожі по Україні, а також для встановлення контактів із В. Лупулом до Ясс виряджено полковників Силуяна Мужиловського і Михайла Крису.

—

9—10. Звернення українського гетьмана до польських комісарів із пропозицією приїхати для переговорів під Костянтинів.

—

18. Відрядження з Куманівців канівського полковника Семена Савича до польських комісарів разом з їх гінцем Копистинським із повторною пропозицією прибути на зустріч під Костянтинів, а також припинити розправи над повстанцями в околицях Острога.

Вересень

26. Цього дня у Старокостянтинові (після розгрому шляхетського війська під Пилявцями) відбулася козацька рада, на якій за участю Тугай-бея ухвалено рішення продовжувати похід у Західну Україну.

—

Б. Хмельницький звернувся до військової застави у Бродях з пропозицією здатися без кровопролиття.

Жовтень

1. Оточивши Львів, Б. Хмельницький, щоб не допустити

руйнування міста, відправляє свого посланця до його жителів, вимагаючи видати “головних провинників” — Ярему Вишневецького та Олександра Конецпольського, і припинити опір.

Члени міського магістрату, переконані в тому, що Я. Вишневецький прийде незабаром на допомогу (чутки, що той через кілька годин прибуде з пруським військом і розіб’є повстанців хтось поширював серед міщан), спочатку відбулися неконкретною відповіддю, аби затягнути час.

А коли український гетьман прислав ще одного листа, львівський магістрат відрядив до Б. Хмельницького ксьондза Андрія Гонцель-Мокрського, колишнього професора єзуїтської колегії, що особисто знав українського гетьмана. Хмельницький відправив його з такою відповіддю: “Нехай львів’яни не дають себе дурити даремною надією, що матимуть поміч від Речі Посполитої чи Вишневецького. Одинокій лік на долю міста лежить у власних руках — як схочуть викупитися”.

2. Не маючи наміру завдавати шкоди Львову, Хмельницький, не дочекавшись відповіді після від’їзду Мокрського, посилав через свого родича священика Федора Радкевича ультиматум магістрату: хай місто заплатить 200 тисяч злотих.

Після того приїхав А. Мокрський з депутацією львівського магістрату. На переговорах із козацькою старшиною за участю Тугай-бея вирішено було відрядити козацького полковника Петра Головацького та татарського мурзу Пиріс-агу для опису цінностей, якими мало відкупитися місто, після чого облогу знімали.

3. У таборі в Лисиничах (під Львовом) Б. Хмельницький прийняв послів угорського князя Юрія Ракоція I, котрий просив підтримати кандидатуру його сина Жигимонта на польський трон.

14. Із Старого Села Б. Хмельницький відправив полковника Філона Джеджалія до столиці Оттоманської Порти, аби зав’язати добрі відносини з новим турецьким султаном, котрий мав великий вплив на кримського хана та молдавських господарів.

У дорозі між Львовом і Замостям до Б. Хмельницького прибули угорські послы Григорій Моша та Юрій Рац у товаристві молдавського боярина. Мали вони доручення схилити українського гетьмана до планів Юрія Ракоція.

Угорських послів Б. Хмельницький не відпустив одразу, а взяв із собою у похід під Замостя: очевидно чекав, як розгортаються події далі, після чого ухвалити рішення.

27. Підходячи до Замостя, Б. Хмельницький послав гінця Петра Німця до полковника німецьких найманців у замку Людвіга Вейгера із закликом приєднатися до Війська Запорозького: “Під присягою всемогутнього бога клянемося не тільки ніякої кривди, а й найменшої образи вашій милості не заподіяти. Якщо котрі з вас є тепер полковниками, і в нас кожен з пошаною у своєму полку залишиться... Не будете ані голодні, ані голі, ані піші, і без сумніву будете задоволені нами і нашим взаємним товариством.

27. У козацький похідний табір прибув шляхтич Юрій Немирич, довірена особа кандидата на польську корону королевича Яна-Казимира. Бажаючи знайти підтримку українського козацтва, Ян-Казимир повідомив, зокрема, що інший претендент — його брат Кароль — непримиренний ворог повстанців, а що стосується його, то, як передав московський посол у Варшаві Григорій Кунаков, “только он будет королем... вольности их черкаские подкрепит паче прежнего”.

Юрій Немирич вирішив залишитися у козацькому війську. Тому Б. Хмельницький послав до Львова за А. Мокрським і своїм родичем — козацьким старшиною Хмельницьким (окремі дореволюційні історики називали його Захарієм, хоча в документах імені не згадується, а пишеться “Хмельницький молодший” — В.С.), котрих уповноважував їхати представниками на Варшавський сейм. За свідченням московських дипломатів у польській столиці, козацькі послы заявили на сеймі: “только де Яна-Казимира на королевство не оберут... и они де, Войско Запорожское, с Короною Польскою... учнут войну весть вечными часы”.

Крім того, послы Війська Запорозького передали королевичу

Яну-Казимиру свої умови, яким ставили вимоги зберегти козацькі вольності.

Листопад

7. Обрання на польський престол Яна-Казимира. Прибійники Кароля, виражаючи невдоволення цим, розповідали московському гінцю В. Старово потім: “Сей Ян-Казимир король обран... теми изменниками их запорожскими казаки Богданом Хмельницьким с товарищи”.

7. Вирядження з-під Замостя посольства на чолі з генеральним писарем Іваном Остаповичем Виговським до Юрія Ракоція для укладення військового союзу. Тисяча озброєних козаків супроводжували посольство аж до Мукачева. Аж там дізналися про смерть старого князя Юрія Ракоція.

9. Приїзд у Лабунки (під Замостям) офіційного посольства польського уряду на чолі з Якубом Смяровським. “Коли почав відповідати Хмельницький, — пише тогочасний хроніст, — насамперед вітаючи короля на королівстві, пущено густу стрільбу, яка тривала півгодини. Коли перестали стріляти, ведучи далі свою мову, заявив, що якби став королем не королевич Казимир, котрому він хоче служити і кров за достоїнство його проливати, то пішов би просто на Краків і, узявши корону, дав би тому, кому б знав. Тепер же, признаючи своє підданство, з усім утихає — вертає на Запорозжя, щоб спокійно чекати комісарів...”

22. У похідний табір Б. Хмельницького прибув посланий Яном-Казимиром ксьондз А. Мокрський з листом, у якому король жадав, аби козаки вислали до Варшави посольство на елекційний сейм.

Шляхтич Станіслав Олдаковський, котрий приїхав кількома днями раніше, залишився супроводжувати Б. Хмельницького, домовляючись про тимчасову лінію перемир'я — по Вінницю і Брацлав.

Грудень

До Варшави прибули козацькі послы Іван Гиря, Богдан Со-

кольський, Дмитро Черкаський і Микита Гладкий (можливо, Матвій, миргородський полковник — В. С.) на елекційний сейм.

Розмови в Києві українського гетьмана з патріархом Паїсієм, котрого Б. Хмельницький вирішив уповноважити просити підтримки в московського царя. “И гетман де Богдан Хмельницкий, — розповідав у Москві полковник Силуян Мужилловський, — о том с патриархом говорил, чтоб он, еросалимской патриарх, будучи у царского величества, посоветовал с московским патриархом и с иными духовными людьми о том, мочно ли царскому величеству за вечным ускончаньем за них, Войско Запорожское, для православные веры вступится и стояти и полякам их не выдавати”.

1649 рік

Січень

1. З Чигирина Богдан Хмельницький відрядив посла до трансільванського князя Юрія Ракоція з пропозицією про підтримання постійних дипломатичних зв'язків.

Лютий

8. Царському гінцю піддячому Василеві Михайлову в цей день Хмельницький вручив у Переяславі листа до Олексія Михайловича, в якому, зокрема, писав про віроломство польських шляхтичів, що “с миром ныне присылают, а там войско собирают на нас, несколько городов христиан высекли, попов и чернцов, имаючи, рубят и разные муки, яко ирод, чинят”. Висловлюючи побажання, “чтоб ваше царское величество нам, нанижайшим слугам и подданным своим государем и царем, яко православное светило и самодержцею за благословением божим учинился”, український гетьман просить Олексія Михайловича: “А когда войну с нами начнут, на них от Смоленска войском своим благословил наступати”.

9. На чолі з полковником Максимом Нестереноком із Переяслава виїхало козацьке посольство до великого гетьмана литовського Януша Радзивілла, котрий жорстоко розправлявся з по-

встанцями. У Слуцку “и на посольстве у гетмана были, и выговаривали ему, что он делает к большому разлитію крови христіянськіє, товариство их Запорожского Войска подданных, побивает и на паля взбивает за посмех без всякіє причины”.

10. З Переяслава вирушили запорозькі послы до трансільванських князів Юрія та Сигізмунда Ракоціїв із планом одночасних бойових дій проти польської шляхти.

19. До Переяслава прибули польські урядові комісари на чолі з Адамом Киселем для переговорів. Наступного дня перед резиденцією Богдана Хмельницького відбулася церемонія передачі від нового короля гетьманської булави і червоної корогви з білим орлом.

На переговорах, які тривали тиждень, було, зокрема, досягнуто угоди відкласти закінчення комісії і складання реєстрів Війська Запорозького до весни. Протягом цього часу “коронні і литовські війська не повинні вступати в Київське воєводство (по ріках Горинь і Прип’ять), а з боку Подільського і Брацлавського воєводств запорозькі війська також не будуть переходити зазначених рік”.

Під час переговорів у Переяславі Богдан Хмельницький недвозначно заявив польським комісарам про його прагнення визволити український народ з ярма шляхетської Речі Посполитої: “Виб’ю з лядської неволі народ весь руський... Поможет мі то чернь всяя по Люблин і Краков, котрой я не одступлюсь, бо то правая рука наша”.

У щоденнику шляхетських комісарів зазначено: приймаючи їх зневажливо, Богдан Хмельницький прихильно ставився до московського та угорського послів, котрі в цей час перебували в Переяславі.

Крім них, за свідченням козацького літописця Самовидця, у цей час у Переяславі перебували послы волоські, валаські, турецькі, татарські.

Березень

16. У супроводі полковника Силуяна Мужилковського з Москви на Україну вирушило перше офіційне царське посольство. Коли воно в’їхало на козацьку територію, то, “не доезжая до

Конотопа за 5 верст, зустріли Григорья (Унковського — В. С.) конотопской сотник Иван Рыбалченков да атаман, да писарь, а с ними под знаменем конных человек со 100 и, встреча, говорили: мы великого государя его царского величества милости обрадовались, что великий государь нас пожаловал, прислал к гетману и к Войску Запорожскому тебя, Григорья, в нашем разоренье навестить, а мы всем Запорожским Войском государеве милость жадни”.

27. З Варшави виїхав на Україну посол польського короля шляхтич Смяровський. У листі, підписаному Яном-Казимиром, йшлося про згоду піти на поступки, а Смяровський мав завдання вмовити козацьку старшину розпустити повстанців. Для того, щоб королівському послу було легше підбурювати полковників, йому вручили кілька десятків універсалів за підписом Яна-Казимира на маєтки з вільним місцем для вписання прізвищ тих, хто вступить у змову проти Богдана Хмельницького. Та серед повстанських ватажків не знайшлося зрадників, і незабаром після прибуття в Чигирин (15 квітня) Смяровського його віроломні замисли організувати серед найближчого оточення українського гетьмана змову для вбивства останнього були розкриті, після чого польського посла козаки скарали на смерть.

На Дону прийняли посланців Богдана Хмельницького, котрі приїхали просити допомоги в боротьбі з польською шляхтою. І хоч донські козаки запевняли царя, що вони “де в том отказали, что они без государева указу помочи дать не смеют”, московський посол на Україну навесні 1649 року повідомив свій уряд у зовсім протилежному: “Которые люди Запорожского Войска и Белой Руси были на Дону и те з Дону к гетману пришли”.

Григорій Унковський, котрий, очевидно, мав цю інформацію від самих козацьких послів на Дон, зазначає, крім того, що “донские казаки к Запорожскому Войску на помощь быти хотели”.

Про активну участь представників донської вольниці у спільних походах разом з українськими повстанцями проти польської шляхти свідчить і “Реєстра Войска Запорожского после Зборовского договора...”, де вписано велику кількість бойових побратимів запорожців.

Квітень

10. Богдан Хмельницький звернувся до кам'янецького каштеляна Станіслава Лянцкоронського з вимогою не посилати шляхетських загонів на територію Війська Запорозького.

Водночас, враховуючи те, що польські пани готуються до війни з українськими повстанцями, Богдан Хмельницький цього дня послав своїх гінців із листами до кримських старшин Антимира та Салтан-калги з проханням подати військову допомогу.

Наступного дня Богдан Хмельницький звернувся з подібним проханням до перекопського старшини Меріс-аги: “ляхи, наші вороги, хочуть знову з нами війну почати і, як тільки відкриється поле, з усім військом своїм на нас наступатимуть, а тому покірно просимо, зволь поклопотатися, щоб Тугай-бей, а також інші наказали своїм військам переправитися на цей бік Дніпра і біля Інгульця кочувати”.

14. Український гетьман, поздоровивши Адама Киселя із вступом на посаду київського воєводи, попереджує, що деякі польські пани “наступом своїм стривожили наше військо”. Малася на увазі кривава різня, яку вчинили шляхтичі, напавши зненацька на Бар і Острог.

17—22. У Чигирині відбулися переговори між Г. Унковським і Богданом Хмельницьким із старшиною. З московським посольством до Москви було виряджено чигиринського полковника Федора Якубовича Вешняка.

Травень

3. Богдан Хмельницький уповноважив Вешняка, “чтоб с вашим царским величеством изустно разговорил и всю истину исповел..., а мы бога о том молим, чтоб ваше царское величество, яко правдивый и православный государь, над нами царем и самодержцею был. И за таким совокупленьем всего православия надежда в Бозе, что всякой непріятель на главу погибнет. Посланца нашего, ваше царское величество, с миром отпусти, и нас под милость и оборону свою и Русь, ныне по милости Божій против ляхов совокупляющую возми”.

4. З Чигирини відправлено послів трансільванських князів Юрія та Сигізмунда Ракоціїв, які приїжджали просити допомогу військовою силою. Ченці Мгарського монастиря так розповідали про це в Путивлі: “...Поляки и немцы его короля Венгерского осадили, к гетману Черкасскому и Богдану Хмельницкому не пропустят, и сидит он, король, в осаде и бьется с поляки и из немцы недель с тры. И писал он король Венгерский к гетману к Богдану Хмельницкому, чтоб он гетман с Черкасы и с Татари шол к нему Венгерскому королю на помочь; и гетман Хмельницкий послал од себе трех полковников с Черкасы и с татари к Венгерскому королю на помощ, а з ними Черкас и Татар шестдесят тысяч”.

6. Польський король Ян-Казимир звернувся до Богдана Хмельницького з пропозицією відкласти намічену комісію у Переяславі до 21 червня, посилаючись на те, що “особи, яких ми задумали туди послати, не можуть у ній засідати, частково через погане здоров’я окремих, найвидатніших, що потребують лікування, частково через велику віддаленість місця”.

Це відтягнення мирних переговорів на півтора місяця викликалося, передусім, прагненням польського уряду виграти час для організації великої армії і придушення повстання українського народу.

Червень

5. Цього дня аудієнцію московського царя мав посол Війська Запорозького полковник Вешняк.

На відпускній аудієнції 13 червня Олексій Михайлович вручив полковнику Вешняку царську грамоту, в якій засвідчувалася готовність прийняти Військо Запорозьке під своє покровительство.

Липень

28. Польський король Ян-Казимир, вирушивши в похід проти українських повстанців, видав під Топоровом універсал “до полковників, осавулів, сотників, отаманів і всіх молодців Війська Запорозького, яким позбавляв Богдана Хмельницького гетьманства, а на його місце призначав зрадника Семена Забузького,

котрий у битві під Пилявцями (1648 р.) перейшов на бік поляків.

Хмельницького було проголошено поза законом, за його голову визначено винагороду в сумі 10 тисяч злотих.

У листі до короля від 5 серпня український гетьман, глузуючи з цього приводу, писав: “якщо зволив гетьманство козацьке призначити Забузькому, зволь негайно його сюди до Війська Запорозького прислати, а я зараз же булаву і корогву, яку тепер тримаю з ласки вашої королівської милості, йому віддам”.

Серпень

5. Зрозумівши, що польське військо оточене під Зборовом, Ян-Казимир пізно вночі відправив листи про перемир'я до українського гетьмана та кримського хана. Король хотів, щоб козаки, “понехавши всяких ворожих загонів, відступили від нашого війська на десять миль, а до нас вислали своїх послів з виявленням, чого потребуєте від нас і від Речі Посполитої, а ми даємо в тім нашу королівську обітницю, що ми, затримавши всі коронні і Великого князівства війська, радо пошлемо комісарів, поважних сенаторів від нашого боку, та обіцяємо все те, що належить до вольностей і свобод Війська Запорозького, зробити, заспокоїти й у всім наше Військо Запорозьке задоволити...”

Про те, що польський король перший писав до Хмельницького, свідчить і розповідь у Путивлі лікаря Лукашки Литвина, котрий перебував у козацькому війську під Зборовом: “Стало де было королю польському в осаде большая теснота; и он де король писал к черкасскому гетману Богдану Хмельницкому, чтоб он от кровопролития престал, учинил с ним мир”.

7. У зв'язку з тим, що Іслам-Гірей за спиною Богдана Хмельницького домовився про вигідний для себе мир з Яном-Казимиром, український гетьман змушений був піти на переговори із шляхтою.

На переговорах козацька старшина домагалася підтвердження вимог, головними з яких були: 1. Зберегти всі давні вольності, зокрема, “де б не були наші козаки і хоч би їх було лише три, два повинні судити одного”. 2. Визнати козацьку територію у таких межах: “...почавши від Дністра, Берлінців, Бар, по Старий Костянтинів, по Случ і за Случ, що впадає у Прип'ять, по Дніпру, а від Дніпра, почавши від Любеча до Стародуба й аж до мос-

ковської границі з Трубецьким, в усіх цих названих містах ми самі зробимо перепис... По цих містах серед нашого війська, щоб корогви, як іноземні, так і польські, не мали ніяких прав і не наважувалися брати ніяких стацій. Настійно вимагаємо, щоб тим, які з реєстру будуть виписані і потраплять під панську юрисдикцію майна, чи то вбивство, було вибачено і повністю скасовано без ніяких вимог надалі”. 3. Унія, “як постійна причина пригноблення руського народу”, має бути скасована і в Короні, і у Великому князівстві Литовському (тобто в Україні — В. С.), Руське духовенство повинно користуватися усіма вольностями, так само, як духовенство римської віри. Руська церква повинна бути в Кракові, Варшаві, Любліні та інших містах, враховуючи й ті, у яких були і раніше. 4. Всі посади земські, гродські і міські по всіх воєводствах у королівських, світських і духовних містах, починаючи від Києва по Білу Церкву, по татарську границу на Задніпров’ї, у воєводстві Чернігівському повинні бути надані особам не римської, а грецької віри. 5. Всі сеймові ухвали, що урізують права і вольності Війська Запорозького, як несправедливо видані, також мають бути скасовані. 6. Щоб духовенства римської віри в Києві не було, а звідси випливає, щоб не було й київського єпископа. 7. Король мусить заприсягти на сеймі як на цілість прав грецької віри, так і на всі ті пункти разом із шістьма сенаторами різних вір і шістьма послами Речі Посполитої...

Король прийняв козацьких послів прихильно, і, відправляючи їх, запевнив, що “військові жадання будуть сповнені, аби тільки й військо козацьке, й орда уступилися зараз же”.

—

8. Цього дня була обнародована так звана “Декларація його королівської милості Війську Запорозькому на пункти супліки данної”, названої Зборівським договором. Цим документом межі козацької території польський уряд визнавав по лінії: Дністер — Ямпіль — Брацлав — Вінниця — Погребище — Паволоч — Користишів — Горностайпіль — Димер — Дніпро — Остер — Чернігів — Ніжин — Ромни — “и всюды аж до границе московской и Днепра”, чим, проти вимог української старшини, відходило під нову залежність панів Київське Полісся, частина Сіверщини, Поділля і Волині. У Реєстр Війська Запорозького вписувалося 40 тисяч чоловік, йому підтверджено всі попе-

редні вольності. На його території не мали права з'являтися коронні війська.

В Україні урядові посади повинні були займати лише особи православного віросповідання. Питання про унію та про церковне майно виносилося для розв'язання на найближчий сейм, а Київському митрополиту надавалося місце в сенаті. Не мали права проживати в Києві та в інших містах єзуїти. Всім повстанцям гарантовано повну амністію. На гетьманську булаву віддано Чигирин з округою.

Умови Зборівського договору, урочисто підписані 10 серпня, підлягали ратифікації на сеймі.

21. Путивльські воєводи Семен Прозоровський та Іван Ляпунов звернулися до Богдана Хмельницького зі скаргою на прикордонних козацьких урядників, котрі не приборкують окремих свавільників, а також про те, що конотопський городовий отаман Василь Горбин робить пропуски в титулі царя Олексія Михайловича. Богдан Хмельницький відповів 9 вересня з Чигирина: “Теди ми о тоє просимо, аби, же тот атаман тител всіх в листі его царського величества не іменовал, вашмост за зле не міл, бо ест чоловік простий і неписменний, а сторони шкод, котрих і розпис до нас прислан, читалисмо, лист до полковника тамошнього Небаби през того посланца вашмости Василя Бурого далисмо, аби он того догледіл і шкоди людем его царского величества, если би якіє наши починили, нагородити казал і срокго нагрозил, аби болшей наши за гран свою не вдирилися і найменшое шкоди од сего часу чинит не важилися”.

Відправлено посольство до Литви на чолі з полковником Силуяном Мужилівським для укладення перемир'я з Янушем Радзивілом.

Останній затримав козацьке посольство до вияснення зі своїм тестем — молдавським господарем Василем Лупулом, “чтоб ему с ним заодно идти войною на них, черкас”. Коли ж Лупул відхилив проєкт зятя, пропонуючи підтримувати мир з Україною, Януш Радзивілл у середині вересня відпустив Мужилівського, відправивши разом з ним своїх послів до Богдана Хмельницького.

Вересень

3. Цар Олексій Михайлович написав листа до Богдана Хмельницького з подякою за те, що український гетьман відмовив татар від походу на московські землі. “И мы, великий государь наше царское величество, тебя, гетмана, за твоею к нам, великому государю, службу у радение жалуюм милостиво, похваляем, и послали к тебе наше государское жалованье с нашим царского величества дворянином с Григорьем Нероновым. И ты б гетман Богдан Хмельницкий, и все Войско Запорожское и вперед нам, великому государю служили, и крымских татар от всякого дурна уговаривали, и нам, великому государю, про их умышление ведомо чинили... и служба ваша у нас, великого государя, в забвение николи не будет”.

8. До Чигирина прибули угорські послы, очолювані Юлієм Альбою. 25 вересня, відправляючи їх, Богдан Хмельницький повідомляв, що мир з Польщею нетривкий, шляхта має намір зірвати його. Конкретні пропозиції спільної боротьби проти Речі Посполитої мав передати козацький посол Павло Тетеря усно.

29. Богдан Хмельницький надіслав листа вольновському воєводі Федорові Арсеньєву, в якому повідомив, що з татарами укладено спеціальний договір про ненапад на московські землі: “Того не маш і не будет, штоб они міли, царики татарские, побратавшись з нами, православную Рус і віру нашу воеват, тоє не мошно”.

До Чигирина приїхали польські послы Ганицький та Сосницький. Вони повідомили про призначення королем комісії у Києві для остаточного затвердження умов Зборівського договору.

У цей же час московський уряд одержав інформацію своїх прикордонних воєвод, що польське посольство Добеслава Чеклінського, виряджене з Москви без переговорів, організовувало напад на послів війська Запорозького до Олексія Михайловича.

Така “цікавість” Речі Посполитої до українсько-московських відносин була не випадкова. Московський гонець у Варшаві Григорій Кунаков повідомляв у своїй записці про боязнь шляхти посилення цих взаємин: “А есть ли де с войском царского вели-

чества с едночитца Богдан Хмельнитцкой, и то де крайняя Речи Посполитой погибель”.

Жовтень

Польський король Ян-Казимир поставив перед Богданом Хмельницьким вимогу якнайскоріше скласти 40-тисячний реєстр і розпустити “натовпи самочинних людей”. Відповідаючи на лист короля, український гетьман пообіцяв до дня відкриття сейму закінчити складання реєстру.

Листопад

6—13. Богдан Хмельницький перебував у Києві, де вів переговори з Адамом Киселем про виконання умов Зборівського договору, затвердження сеймом козацького реєстру.

12. Ян-Казимир звернувся до Богдана Хмельницького з вимогою вивести козацькі загони з “деяких місць Князівства Литовського, як Любеча, Лоева і Стародуба”. 25 листопада Хмельницький повідомив у Варшаву: “Я проводжу якнайскоріше військовий перепис, який сподіваюся завершити до закінчення сейму, і виряджаємо наших послів”...

22. Приймаючи в Чигирині московського посла Григорія Неронова, Богдан Хмельницький заявив, що Олексію Михайловичу “служить со всем Войском Запорожским рад всею своею душою, непоколебимо, как ево мочь скажет”.

Повертаючись до Москви, Григорій Неронов не раз мав можливість почути підтвердження гетьманових слів: “...в запорожских городах” йому доповідали “всяких чинов люди, что они от войны и разорения погибают... и за войною хлеба пахатъ... неколи, и ныне умирают они голодною смертию. И молят о том все бога, чтоб великий государь... был над ними... государем...”.

29. У відповідь на чергове посольство Юрія Ракоція Богдан Хмельницький відправив до Угорщини свого посла Павла Тетерю.

До Чигирина прибуло посольство від кримського хана з про-

ханням допомогти військовою силою проти п'ятигорських черкесів. Богдан Хмельницький розпорядився послати 6 тисяч козаків з Чигиринського, Канівського та Корсунського полків.

Грудень

1. До столиці Речі Посполитої виїхала козацька депутація на чолі з полковником Максимом Нестеренком, яка разом із київським митрополитом Сильвестром Косівим мала взяти участь у роботі польського сейму щодо затвердження умов Зборівської угоди.

2. Посилаючи козака Івана Бондаря до Бахчисараю, Богдан Хмельницький писав до кримського хана, що він з донськими козаками хоче жити в мирі.

Таке роз'яснення дав український гетьман і послам донських козаків, котрі, повіривши чуткам, ніби запорожці збираються допомагати “кримському цареві проходити на їх городки”, приїхали “з дарунками, говорили про згоду”. Богдан Хмельницький відправив донців з честю “для їх дарунків і для того, щоб на Дону в козацьких городках живе разом із козаками багато запорозьких козаків”.

1650 рік

Січень

10. Польський король Ян-Казимир оголосив про те, що сейм затвердив умови Зборівського договору.

Лютий

4. Константинопольський православний патріарх Парфеній послав Богданові Хмельницькому грамоту, в якій величав його “воїном” за православну віру проти латинства і прикликав на нього “Боже благословення”. Водночас просив про подання через посланого “в руські країни” якогось Микиту Михайловича.

До Бахчисараю прибули послы Війська Запорозького з проханням вирушити у спільний похід проти молдавського господаря Василя Лупула, котрий займав пропольську позицію до і після підписання Зборівського миру.

Березень

3. До Києва прибули з Варшави митрополит Сильвестр Косів, воєвода київський Адам Кисіль, гетьманські послы “Максим Терененко (правильно — Нестеренко — В. С.), да писарь войсковой Иван Переясловець (Креховецький), с товариши”, які брали участь у роботі сейму. Через два дні відбулася комісія, на якій “И Оршавской де и Зборовской мирной договор гетман и полковники и сотники и черкасы с поляки в Киеве подкрепили вечным миром и крест с обе стороны целовали... И за всех черкас целовали крест полковник Михайла Криса да Матвей Глаткой да Нечай да рядовых старых, лутчих Черкас десять человек”.

10. Після закінчення київської комісії Богдан Хмельницький відправив до Варшави козацьких послів Богдана Пешту і Грицька, котрі, доставивши затверджені реєстри Війська Запорозького, мали домагатися збереження його прав і вольностей та скасування унії.

30. Богдан Хмельницький звернувся з листом до Війська Донського із заявою про дружбу і з проханням припинити напади на кримських татар, які допомагають Запорозькому Війську в боротьбі проти польської шляхти.

Польський король Ян-Казимир поставив перед Богданом Хмельницьким вимогу суворо покарати брацлавського полковника Данила Нечая та українських селян, які повстали проти своїх панів і не пускають їх у маєтності.

У Києві Богдан Хмельницький прийняв посла кримського хана Караш-башу, “а с ним татар человек с 40”. Татарські послы домагалися від українського гетьмана, аби він зі свого боку вплинув на короля у справі виплати їм грошей, обумовлених Зборівським договором. “И гетман де посылает в Оршаву к королю для той казны послов же своих”.

—

У Києві український гетьман ухвалив рішення послати “запорожского казака Крысу с товарищем” до московського царя. Відправити цих послів мали з Чигирина.

Квітень

11. Богдан Хмельницький удруге написав листа до кам'янецького старости Петра Потоцького з вимогою не порушувати миру.

—

14. Відправляючи угорського посла Стефана Маріяші із Суботова, український гетьман вручив йому особисте послання князеві Юрію Ракоцію, в якому висловлювалися запевнення в дружбі.

—

15. До Бахчисараю прибули козацькі послы з проханням до хана, “чтоб он шол опять в литовскую землю к ним на помощь”.

—

21. Цього дня у кримського хана були “из Запорог 2 человека черкас, чтоб царь шол у ним на помощь, а король де на них идет со многими людьми”.

—

22. У Варшаві відбулася зустріч козацьких послів на чолі з Самійлом Богдановичем Зарудним із послами московського царя братами Пушкініми. “А присланы де они о том, чтоб королевское величество в коруне Польской і в великом княжестве Литовском униатскую веру всю велел снести и церкви сломать, чтоб уния нигде не была и искоренить бы до конца... И гетман де Богдан Хмельнитцкий і все войско Запорожское того добре желают, чтоб им быть с православными христианами в соединенье...”

—

29. У Варшаві “...приезжал на посольский двор запорожский казак Богдан Пешто, которой прислан от гетмана Богдана Хмельницкого”...

Богдан Пешта запевняв, що як тільки вони повернуться до Чигирина, Богдан Хмельницький одразу ж пошле своїх послів до Москви, щоб цар російський “ево гетмана і Войско Запорожс-

кое под свою государскую руку принял”. Водночас українські послі сподівалися, що Олексій Михайлович подасть Війську Запорозькому військову допомогу, бо “король против Збарожского (очевидно, Зборівського — В. С.) договору, на чем помирился, многих статей не уступает, и которые статьи им и уступил, и то с вымыслом, чтоб им и тех статей вперед оступитца... и хотят их казаков обмануть против прежнево, как их прежде сего обманывали, и обманув их христианскую кровь проливали...”

Зносини українських і московських послів у Варшаві викликали тривогу шляхти. Особливо бив у дзвони Київський воєвода Адам Кисіль, вимагаючи від уряду скоріше відправити запорозьких послів із столиці Речі Посполитої “і не пускати їх до розмов з Москвою”.

Травень

2. Ян-Казимир, прийнявши реєстр Війська Запорозького, нагадав Богдану Хмельницькому про те, що козаки мають повернути Речі Посполитій артилерію, захоплену повстанцями.

4. Польський король, відповідаючи українським послам, висловив невдоволення тим, що в реєстр Війська Запорозького вписано дуже багато козаків із шляхетських маєтностей Брацлавського воєводства. У зв'язку з цим Ян-Казимир поставив вимогу: цих козаків або викреслити зі списків, вписавши на їхнє місце городових, або переселити їх у міста.

Того ж дня окремим листом король вимагав від Богдана Хмельницького видати московським послам самозванця Тимошку Анкудинова, котрий у цей час перебував в Україні.

6. Козацька рада (войсковой круг) Війська Донського, вислухавши просьби українських послів не розоряти татарські улуси, послала до Богдана Хмельницького “Афанасья Васильева да Семена для договору”.

До Чигирина прибув Альберт Віміна, посланець венеційського посла при дворі австрійського імператора Миколи Сагредо з пропозицією узяти участь у війні проти Туреччини.

Червень

3. Богдан Хмельницький написав листа венеційському послу у Відні Миколі Сагреду, якому, не відхиляючи проекту спільної боротьби проти турків, висловлює бажання, аби Венеціанська республіка вислала своїх послів до кримського хана з цього приводу.

Липень

1. Через грека Івана Петровича Тафралія Богдан Хмельницький передав листа царю Олексію Михайловичу, в якому сповіщав, що похід козацького корпусу проти п'ятигірських черкесів на прохання Іслам-Гірея організовується лише “для потреби хана его милости татарського, а не на інший який замисл” — тобто не проти Москви.

17. Богдан Хмельницький написав з Миргорода до путивльського воєводи Семена Прозоровського про врегулювання різних прикордонних питань.

19. При в'їзді Богдана Хмельницького до Чигирин на нього вже чекали кілька іноземних послів.

20. Дано аудієнцію турецькому послу Осман-азі, котрий прибув до Чигирини ще 1 липня. Осман-ага передав українському гетьманові лист від Бекташ-аги (“названого отця цісарського” малолітнього султана Мехмета — В. С.), в якому рекомендувалося підтримувати добрі стосунки із султаном і ханом, а також вручив подарунки від візира.

Відпускаючи через три дні Осман-агу, Богдан Хмельницький відправив з ним до Константинополя з особистим листом київського полковника Антона Ждановича, Павла Яненка-Хмельницького і білоцерківського сотника, “щоб вони його іменем відправили посольство перед Портою”.

21. На прийом запрошено польського посла, який чекав гетьмана з 16 липня. Йому Богдан Хмельницький заявив на обіді: “Мені ні король, ні Річ Посполита до ніяких справ не може си-

лувати. Я собі вільний і кому схочу буду служити... А панам усім маєтностей не попускаю. Коли ляхи обоз точать, то і я зараз пущусь, а ті, що на козацькій території мешкають, зараз горлами своїми заплачуть”.

22. З листом приїхав бунчужний Іслам-Гірея Бейзаклин-баша. В таємному посланні хан вимагає подати йому допомогу в поході на московські землі, погрожуючи в разі відмови розірванням союзу. Оскільки воювати проти Москви ні гетьман, ні старшина не збиралися, то Богдан Хмельницький відповів кримському правителю, що строк збору — 15 серпня — надто заскорий, тому немає можливості встигнути на цей день мобілізувати військо.

23. До Чигирина прибув черкаський староста Микола Кисіль із дорученням короля домогтися виписки козаків із шляхетських маєтностей у Брацлавському воєводстві. Богдан Хмельницький з ним не зустрівся, мотивуючи це тим, що поспішає до Ірклієва на зустріч з київським воєводою Адамом Киселем і київським митрополитом Сильвестром Косовим.

До Ірклієва гетьман забрав і московського посланця, стрілецького голову Василя Струкова, що приїхав з дорученням від путивльського воєводи.

Серпень

3. З Переяслава Богдан Хмельницький звернувся через Василя Струкова з листом до белгородського воєводи Бориса Рєпніна-Оболенського з висловленням дружби та з пропозицією створити комісію для врегулювання торговельних відносин.

На річку Міус у похідний табір козацького корпусу, який під проводом генерального осавула Дем'яна Лисовця і Тимофія Хмельницького збирався разом із кримськими татарами йти проти черкесів, приїхали посланці Війська Донського на чолі з отаманом Кирилом Білогородцем. Занепокоєні чутками, ніби “запорожские черкасы, сождався с крымскими людьми, и хотят приходить на них, донских казаков”, вони просили, щоб “запорожские черкасы потому ж на них, одновєрных православных

християн, з бусурманы не складавались и дурно им никакова не чинили”.

Дізнавшись про справжню мету перебування українських козаків у приазовських степах, донці заспокоїлися.

Вересень

5. До Чигирина повернувся наказний чигиринський полковник Іван Волеваченко, котрий привіз листи від кримського хана і татарських мурз.

—

В похідний табір Богдана Хмельницького над Прутом молдавський господар Василь Лупул прислав своїх послів із проханням, “щоб він його не воював”.

У відповідь український гетьман направив до Лупула полковника Філона Джеджалія, звелів переказати господарю, що він сам на себе накликав ту війну: забувши Бога і православну віру зложився з поляками, і всяке лихо замишляв на нього, гетьмана, і Запорозьке військо, коли він далі так чинитиме, то гетьман із Запорозьким військом його вижене геть з Волоської землі, і він там більше господарем не буде”.

—

16. Богданові Хмельницькому посли Василя Лупула привели “коня гарно вбраного і дородного”. Крім того, господар передав 40 тисяч талерів і доньку свою обіцяв віддати за сина його Тимоша”.

Того ж дня український гетьман вирядив посольство до угорського князя Юрія Ракоція, повідомляючи про перемир’я з Лупулом, а також просив допомоги, “якщо ж який-небудь ворог, а особливо поляки, захоче напасти на нас”.

Таке ж посольство було виряджено тоді й до валаського господаря.

—

17. Приїхали посланці від коронного великого гетьмана Миколи Потоцького — Ловчицький і Трица. Наступного дня Богдан Хмельницький відправив до нього сотника Івана Кравченка з листом, у якому вимагав розпустити коронне військо.

—

28. У похідному таборі український гетьман прийняв москов-

ських посланців Петра Протасьєва й Григорія Богданова, які просили, аби видав гетьман самозванця Тимофія Анкудинова. Богдан Хмельницький відмовив, посилаючись на те, що вже видав тому універсал вільно жити в Запорозькому війську, де хоче і куди хоче їхати.

Жовтень

2. У Брацлаві Богдан Хмельницький дав обід на честь послів московського царя Протасьєва та Богданова. Він заявив їм, що на Волощину ходив лише тому, аби відвернути похід татар на Москву. Дорікав представникам Московської держави за образу на Олексія Михайловича, який не прийняв його під свою протекцію.

4. Микола Потоцький вислав до українського гетьмана свого посла Загоровського, якому доручив присягнути про відсутність ворожих намірів з його боку.

7. У Севастіанівці (під Кальником) Богдан Хмельницький, запросивши Протасьєва і Богданова на обід, заявив про неминучість розриву з Польщею і необхідність московсько-українського об'єднання.

Цього разу російські посланці домоглися від гетьмана універсалу про видачу Анкудинова.

12. По дорозі до Варшави козацьке посольство на чолі з хорунжим Чигиринського полку Василем та Федором Драгилем зустрілося під Кам'янцем із великим коронним гетьманом Миколою Потоцьким і знову поставило вимогу про розпуск шляхетського війська. Присутній при цьому татарський посол додав: "...аби проти Хмельницького зброї не підношено".

15. У Чигирині Богдан Хмельницький прийняв московського посла Василя Унковського. Коли наприкінці розмови про різні поточні справи той попросив видати Анкудинова, гетьман категорично відмовив: "Тут козаки, вільність усяка: вільно чоловікові звідки-небудь приїхати і жити безпечно, і віддати його без відома війська... Тільки й річі мені від них буде: хто тобі звелів

віддавати з війська людей вільних у неволю? У нас тут, як на Дону: хто звідки прийде — видачі немає”.

18. Гетьман відпустив із Чигирина волоського посла. Попередньо домовлено було про весілля Тимофія Хмельницького з дочкою Василя Лупула у прикордонних містах — Ямполі чи Могилеві (на Дністрі) “на третю неділю після Різдва Христового”.

Цього дня гетьмана відвідав польський шляхтич Воронич, котрий їхав послом від Речі Посполитої до Криму. В переданому листі король запевняв Богдана Хмельницького в миролюбних намірах, просив придушувати виступи селян проти шляхти, що поверталася у свої маєтки.

Невдовзі було з’ясовано, що Воронич заїжджав до української столиці, маючи на меті розвідку, і козацька старшина вжила відповідних заходів.

22. Цар Олексій Михайлович передав через грека Івана Петровича Тафралія грамоту Богданові Хмельницькому, в якій схвалював діяльність останнього щодо підтримання дружніх зв’язків із Московською державою.

Дізнавшись про те, що на київському Поліссі збираються шляхетські полки, Богдан Хмельницький послав до литовського підканцлера Льва Сапегу послів з вимогою відійти від української території і припинити знущання над козаками у прикордонних містах.

Тоді ж Богдан Хмельницький звернувся до Януша Радзивіла з проханням сприяти в підтриманні дружніх відносин — “щоб кров християнська не проливалася і справжній мир наступив”.

30. Угорський князь Юрій Ракоці відправив до Богдана Хмельницького свого посла Ладислава Уйлакі, котрий мав запевнити козацьку старшину і добросусідських відносинах.

Крім того, угорський посол мав нагадати українському гетьману про його обіцянку послати Ракоцієві сотню добрих козаків із двома старшинами.

Листопад

6. До Чигирина повернулися з Туреччини козацькі послы. Разом з ними прибув представник султана Осман-ага.

8—9. Богдан Хмельницький мав зустріч з послом московського царя Арсенієм Сухановим і назаретським митрополитом Гавриїлом. Під час розмов український гетьман висловлював жаль, що цар і досі не прийняв Військо Запорозьке в підданство.

Через двох співбесідників український гетьман передав листа Олексію Михайловичу, зокрема про заборону самозванцю Тимофію Акундинову жити на Україні.

Богдан Хмельницький звернувся письмово до короля та сенату польського з проханням не чинити утисків православній вірі.

На сеймі Речі Посполитої, який відбувався у Варшаві 25 листопада — 14 грудня 1650 року, козацькі послы Дмитро Маргевич, Войтех Гурський та Іван Дорошенко висунули низку вимог, зокрема про виведення шляхетських військ з території України, ліквідацію церковної унії тощо.

Аби приспати пильність козацької сторони, було вирішено виділити комісарів для затягування мирних переговорів. А козацькі послы були вираджені з Варшави до закінчення сейму.

Грудень

1. Український гетьман написав листа до путивльського воєводи Семена Прозоровського про врегулювання відносин між київськими і путивльськими купцями.

Цього ж дня Богдан Хмельницький відправив з Чигирина турецького посла Осман-агу, якому вручив листа яничарського аги, котрого просив, щоб султан наказав кримському ханові вирушити в поміч козакам.

25. Перед Яном-Казимиром Богдан Хмельницький поставив вимогу, щоб польські комісари прибули без будь-якої охорони та щоб православне духовенство було зрівняно у правах з католицьким.

Відправляючи з Константинополя козацьких послів, турецький султан вирядив в Україну разом з ними Осман-чауша, через котрого вручив “найвидатнішому з монархів релігії Ісусової гетьману козацькому Богдану Хмельницькому” грамоту. В ній, зокрема, повідомлялося, що кримському хану “послали міцний і строгий указ, повелівши, аби він ніколи своїх очей й вух не звертав у польський бік”.

Передаючи Богдану Хмельницькому багаті дарунки, султан просив направити у столицю Оттоманської Порти постійних представників, людей гідних на резиденцію.

До Москви відправлено козацьке посольство на чолі з Михайлом Суличичем. Передбачаючи неминучість війни зі шляхтою, козацька старшина доручала Суличичу домовитись із московським урядом про перехід козацьких полків через Брянський повіт у район Рославля, де мали вдарити в тил польським частинам. Такий дозвіл було одержано.

1651 рік

Січень

Новорічна козацька рада, зважаючи на рішення польського сейму про придушення повстання українського народу, ухвалила готуватися до війни зі шляхтою. Одразу ж по закінченні ради до Бахчисараю було відправлено козацьких послів із проханням надати військову допомогу.

4. З Чигирин Богдан Хмельницький написав до польського короля Яна-Казимира про те, що військо козацьке ніякої війни не замишляє. Водночас застерігає того, що на випадок агресії з боку шляхти тій буде дано рішучу відсіч; натякає й на те, що з кримським ханом козаки уклали “нерозривну приязнь”, тож хай польське військо не наближується до прикордонної лінії і не розквартировується на Україні.

9. Козацьке посольство виряджено до Очакова з проханням допомогти татарською військовою силою.

—

28. Із Бахчисарю вирушили на Україну козацькі представники, котрі, за свідченням московських послів у Криму І. Єлякова і Т. Кузьміна, “приезжали просить воинских людей против пана Потоцкого”.

—

29. До хана “... присланы от Богдана ж Хмельницкого новые гонцы о том же”.

—

31. Богдан Хмельницький звернувся до київського воєводи Адама Киселя з пропозицією з’їхатися на комісію у Паволоч на масляну.

—

Після закінчення переговорів у Москві з козацьким послом Михайлом Суличичем московський уряд відправив до Богдана Хмельницького думного дяка Ларіона Лупухина, котрому доручалося зібрати інформацію про становище в Україні, зносити її з сусідніми державами.

Лютий

15. У Бахчисараї бачили “черкас двух человек, которые присланы от гетмана Богдана Хмельницкого в Крым в гонцах в четвертые...прислал де их гетман Богдан Хмельницкий к царю просить воинских людей для того, что идут на них, черкас, польские и литовские воинские многие люди”.

—

19. “Государь царь и великий князь Алексей Михайлович всея Руси указал о литовском диле учинити собор... и запорожского гетмана Богдана Хмельницкого просылки объявити, что они бьют челом под государеву высокую руку в подданство”.

—

Татарський намісник Очакова Велі-ага, повідомивши Богдана Хмельницького листовно, що допоміжні сили орди готуються до виступу на допомогу, просив українського гетьмана замовити добре слово за нього перед кримським ханом.

Водночас турецький начальник в Очакові Арамадан-бей написав до Чигирина про те, що саме Велі-ага стримує збір для по-

ходу проти шляхти. Намагаючись, очевидно, бути в очах українського гетьмана його добрим приятелем, Арамадан-бей зазначав, що він уже вирушив на допомогу козакам. Як доказ того — у його загоні перебувають послы Війська Запорозького Матвій Білошапка й Бутько.

Третій лист з Очакова в цей час надійшов від Бек-мурзи, в якому висловлювалося побажання, аби Богдан Хмельницький надіслав письмове прохання про допомогу, бо має він “расказа-не от солтана, жебимся з Ташлика дале не рушил наперед”.

Великий візир Мелех Ахмет-паша повідомив Богдана Хмельницького, що окрім татарського хана, українському війську в боротьбі зі шляхтою за наказом султана має допомагати молдавський господар.

Березень

1. З Корсуня Богдан Хмельницький відправив послів до Юрія Ракоція з проханням підтвердити, чи підтримає він козацький наступ. “Якщо Угорщина виступить проти шляхти, то він, гетьман, “постарається посадити в Польщі королем його меншого брата і домовлено було, що той королівський брат охреститься у православну віру грецького закону...”

Водночас козацькі послы повезли й лист до Сигизмунда Ракоція з подякою за дружні почуття до українського народу.

З Москви відправлено з царською грамотою до Богдана Хмельницького піддячого Василя Степановича. Його місія полягала в одержанні відомостей про зносини кримського хана з польським королем.

9. Український гетьман запевнив царя Олексія Михайловича в тому, що “хан кримский, будучи з нами в приязні і раді, військам своїм заборонить у твою царської величності державу ходити”.

11. З Білої Церкви Богдан Хмельницький написав боярину Борисові Івановичу Морозову листа з проханням щоб “заступити за нас до его царского величества изволил, чтобы его царское

величество нас из жалованья своего царского не выпускал, понеже мы становимся всегда слугами его царскому величеству”.

19. У листі з Білої Церкви Богдан Хмельницький знову висловив Олексію Михайловичу побажання про підтримку України Московською державою.

21. До Білої Церкви приїхав посол Великого князівства Литовського шляхтич Мисловський. Гетьман під час аудієнції висловив йому невдоволення тим, що Януш Радзивілл два роки “не чинив до мене ніякого посольства”. На закінчення розмови просив передати: “Скажи пану гетьману: нехай на нас не наступає! Ми мир з Литвою маємо, нехай нас не зачіпає, бо лихо буде!”

28. В похідний табір Богдана Хмельницького під Животовом прибули послы турецького султана з пропозицією військової допомоги: “Скільки гетьманові буде треба війська, він йому пришле: від мунтянського князя Матвія десять тисяч і від молдавського господаря, воеводи Василя, десять тисяч, і з ними трьох башів”.

Подякувавши султану, Богдан Хмельницький відмовився, враховуючи те, що “край і так знищений”, тобто не буде можливості утримувати чужоземних вояків.

З цією відповіддю прибув до Стамбула козацький сотник із Білої Церкви Павло Колодницький. Разом з ним приїхав до валацького господаря відомий дипломат Хмельницького грек Іван Петрович Тафралій, аби на місці з’ясувати, чи справді Матвій Басараб може подати значну військову допомогу.

Квітень

Угорський посол повідомив Богдана Хмельницького, що Юрій Ракоцій виставить 60 тисяч війська на краківському напрямку.

Богдан Хмельницький “от себя ко государю царю и великому князю Алексею Михайловичу всеа Руси посылал бить челом,

чоб государь, его, пана Хмелинсково, с черкасы и з городаы, чем Хмелинский владеет, принел под свою государеву державу”.

Травень

4. Козацькі послы Павло Яненко і Культя, направлені до молдавського господаря, повідомили Богдана Хмельницького, що Василь Лупул прийняв їх привітно, а його дочка “є доброзичливцем і другом Тимофія” (сина гетьмана — В. С.).

8. Цього дня Богдан Хмельницький прийняв угорського посла Павла Геча, який повідомив українського гетьмана про підготовку польського уряду до нової війни проти українського народу.

16. З табору з-під Зборова відправлено до Москви козацьких посланців — грека Іллю Мануйлова та серба Василя Даниловича, котрі, за попередньою домовленістю з дяком Ларіоном Лопухиним, мали одержати різну інформацію у Москві для українського гетьмана.

18. Богдан Хмельницький вирядив з листом посланців до угорського князя Юрія Ракоція, пропонуючи скоординувати спільні військові дії проти польської шляхти.

19. Чернець Павло, котрий перебував при Богдану Хмельницькому, написав до царя Олексія Михайловича листа з проханням подати військову допомогу українському народу: “И великое б ваше царствие послал вскоре небольшую помощь ратных людей. И так у него (українського гетьмана — В. С.) войска много, только б славилось имя великого вашего царствия, что он имеет помощь от великого вашего царствия”.

26. З табору під Тернополем виїхали послы Ракоція, яким Богдан Хмельницький виклав свої міркування щодо пропозиції Ракоція про спільні дії проти шляхти.

31. Під Плоскировом польські частини напали на посольство валаського господаря. Разом з ним у полон було захоплено відомого козацького дипломата Силуяна Мужиловського, який повертався з Молдавії та Угорщини.

До Богдана Хмельницького приїхав посол Василя Лупула Се-рбул Статраш. У привезеному ним листі молдавський господар виправдовувався, що не зможе прийти з військом на допомогу.

Червень

2. До Юрія Ракоція прибули козацькі послы із запевненням, що Військо Запорозьке підтримає кандидатуру його молодшого брата Сигизмунда на польський престол.

5. Думні дяки Московської держави доручили назаретському митрополиту Гавриїлу, який їхав в Україну, передати Богданові Хмельницькому, що під час переговорів у Москві з польськими послами цар відмовився допомагати Речі Посполитій у її боротьбі проти Війська Запорозького.

13. До табору литовського гетьмана Януша Радзивілла прибуло козацьке посольство на чолі з наказним чернігівським полковником Степаном Пободайлом, яке добивалося нейтралітету Великого князівства Литовського під час бойових дій 1651 року. На словах пристаючи на пропозицію Богдана Хмельницького, Радзивілл, затримуючи під виглядом мирних переговорів козацьких послів до 26 червня, тим часом просувався на Сіверщину, де стояв на пограниччі чернігівський полковник Мартин Небаба.

23. Богдан Хмельницький наздогнав під Ямполем кримського хана Іслам-Гірея, котрий утік з поля Берестецької битви. Після переговорів хан і його старшина присягли, що повертаються до козацького війська. Український гетьман, враховуючи це, послав полковника Івана Лукіянова з універсалом до повстанців готуватися через два дні до битви з шляхтою.

Однак хан не додержав слова. Навпаки, тікаючи, захопив із собою і Богдана Хмельницького, залишивши козацьке військо без вождя.

26. У відсутність Богдана Хмельницького козацька старшина вислала з обложеного табору під Берестечком послів до польського короля Яна- Казимира полковників: чигиринського Крису, миргородського — Гладкого та писаря військового Переяславця.

27. Козацьке посольство відмовилося прийняти умови шляхти — видати старшину, “бо так ухвалила рада військова і чернецька”. Про козаків і чернь просили, “аби вони зіставалися при таких вольностях і свободах, як у зборівських пактах написано”.

Розгніваний король наказав припинити переговори й продовжити обстріл повстанського табору.

29. Третє козацьке посольство, яке прибуло цього дня у польський табір, наполягало на підтвердженні умов Зборівського договору. Однак Потоцький не хотів навіть вести переговори — подер листа до короля на очах послів.

Після такої відповіді Військо Запорозьке ухвалило на раді відступати в Україну “оборонною рукою”.

Наступного дня під проводом обраного тимчасово гетьманом вінницького полковника Івана Богуна козацьке військо вийшло з обложеного табору.

Польські роз'їзди захопили біля Кам'янця-Подільського турецьких послів, котрі прямували в похідний табір Богдана Хмельницького. До короля відіслано листи султана, в яких той повідомляв козацьку старшину, що не зможе подати військової допомоги.

До Москви приїжджало козацьке посольство у складі Михайла Суличича та Федора Дмитрієва, “а с ними черкас З чело века”.

Липень

7. У Білій Церкві відбулася козацька рада, яку Богдан Хмельницький зібрав після визволення з татарського полону. Було вирішено, “не відкладаючи ні на тиждень, ані на два, зараз же бути готовими і разом збиратися”. По допомогу відправлено послів до Війська Донського.

9. Підканцлер Речі Посполитої Ієронім Радзейовський звернувся з вимогою до Війська Запорозького не слухати старшину: “Если не поклонитесь его королевской милости подлинно, что ни в Москве, и нигде не збудете, и с Москвою и с иными уметь будет его королевская милость в том чинить”.

Тоді ж король видав у Львові інструкцію своїм комісарам про ведення переговорів з Військом Запорозьким на випадок, “якщо козаки захочуть покоритися, визнати свої злочини, шукати й просити милості й милосердя...”

Умови, висунуті шляхтою, були для козацтва неприйнятні. Зокрема йому пропонувалося “покласти до ніг його королівської милості всі права, свободи і вольності”, старшим війська визнаватимуть того, кого король “зволить призначити”, чисельністю воно не перевищуватиме 6 чи 8 тисяч і завжди перебуватиме на службі Речі Посполитої...

14. У Корсуні Богдан Хмельницький прийняв посла московського царя — назаретського митрополита Гавриїла і піддячого Григорія Богданова. Гавриїл повідомив, що Олексій Михайлович велів передати: “он, великий государь, его царское величество, его гетмана за то, что его государские милости и жалованья, и себя ищет, милостиво похваляет, и впредь он великий государь его царское величество, его гетмана за его службу в своей государственной милости и в жалованье держати будет”.

15. З Угорщини повернулися козацькі послы “Семен Серой с товарищи три человека”. Вони вели також переговори з Юрієм Ракоцієм про його участь у Визвольній війні українського народу проти польської шляхти.

18. Царський посол Григорій Богданов виїхав з Корсуня до Москви з листами Богдана Хмельницького до царя і бояр, у яких ставилося питання про допомогу Україні Московською державою.

21. До Іслам-Гірея прибули козацькі послы, щоб він послав військову допомогу. Наступного дня, відправляючи їх з Бахчисарая, хан пообіцяв найближчим часом вирядити татар на чолі з Караш-агою.

Серпень

12. З табору на річці Узинь Богдан Хмельницький звернувся до гетьмана Миколи Потоцького з пропозицією укласти перемир'я.

До Москви відправлено козацьке посольство у складі Семена Савича, Лук'яна Мозирі, Івана Золотаренка та Михайла Гунашевського для переговорів про допомогу Україні Московською державою.

23. До польського табору під Білою Церквою прибули козацькі послы Роман Катіржний та Самара. Вони мали розпочати переговори про перемир'я.

Микола Потоцький, прийнявши послів наступного дня, зажадав від Війська Запорозького дати відповідь про погодження на шляхетські умови. Роман Катіржний після цього спішно виїхав до козацького війська разом із шляхетським представником Нагорецьким. Самара був затриманий як заручник у польському таборі.

27. Надвечір цього дня до Миколи Потоцького прибуло друге козацьке посольство: Роман Катіржний та Андрій Кулька. Останній як старший передав прохання Богдана Хмельницького вислати до Війська Запорозького якогось “розумного чоловіка”, з яким буде обговорено умови замирення.

28. Разом з Андрієм Кулькою, Романом Катіржним та Сама-

рою (після повернення Нагорецького він був звільнений із закладників) до Богдана Хмельницького виїхав шляхтич Маховський. Він віз такі умови: козаки мусять обличити союз із ханом і вигнати татар. Реєстрове військо обмежується 15 тисячами, козацька територія — Київським воєводством...

Протягом трьох днів тривали переговори. Зійшлися на тому, що Богдан Хмельницький і генеральний писар Іван Виговський, оскільки в козацькому таборі до згоди не прийшли, їхали для переговорів до шляхти, поклавшись на польське слово. Однак чернь і полковники не дозволили їм на таких умовах їхати до воєвода.

Вересень

1. Пізно ввечері разом із Маховським до польського табору приїхали козацькі послы Андрій Кулька та Яків Одинець, суддя Черкаського полку. Протягом двох днів тут тривали суперечки. Зрештою, шляхта виробила 24 пункти проекту договору, який мали запропонувати козацькій старшині.

4. У супроводі 500 драгунів і двох полків четверо польських комісарів прибули до Білої Церкви. Коли повстанці дізналися, що козацькій старшині нав'язують невігідні пункти договору — розірвання союзу з ордою, зменшення реєстру до 6, 8, а найбільше — 12 тисяч козаків, уступитися з шляхетських маєтностей, а жовніри, щоб мали постій на Україні — піднявся бунт. Польським комісарам і козацькій старшині загрожувала смертельна небезпека. Шляхетських послів із великими труднощами вдалося допровадити до безпечного місця.

6. З козацького табору, де Богдан Хмельницький зумів уже дати лад, до польських комісарів знову прибули послы. Переговори продовжувалися кілька днів, після чого разом із комісарами до польського обозу поїхали козацькі полковники Сава Москаленко та Матвій Гладкий для остаточного погодження невирішених питань. Зокрема, козацька старшина погоджувалася на обмеження реєстру не менше як на 20 тисяч козаків, польське військо не повинно ставати на постій у полкових містах, а з татарами розірвати угоду не обіцяли категорично.

Однак і в польському таборі до повної згоди не дійшли.

Шляхетське військо рушило до Білої Церкви назустріч козацькому. 9 вересня Саву Москаленка відправлено назад, а Матвія Гладкого залишено закладником.

14. Після кількадедних боїв до польського табору знову прибули козацькі послы, зокрема Роман Катіржний, які продовжували наполягати на своїх умовах договору. Наступного дня від Богдана Хмельницького повернувся шляхетський посол Зацвіліховський, що привіз нові вимоги української старшини: щоб до різдва польське військо не входило у Брацлавське та Чернігівське воєводства — поки не складуть новий козацький реєстр, а також віддати на гетьманську булаву Черкаське староство з Боровицею.

18. Під Білою Церквою підписано мирний договір між Військом Запорозьким та Річчю Посполитою, яким передбачалося укласти козацький реєстр у 20 тисяч, що разом із гетьманом і старшиною мають бути зареєстровані і прибуток свій мати в самих тільки королівських маєтностях воєводства Київського, не займаючи Брацлавського і Чернігівського; місто Чигирин має zostаватися при гетьману; релігія грецька, котрої тримається Військо Запорозьке, має рахуватися при давніх вольностях тощо.

Договір був тяжкий для українського народу, але за тих умов це був великий успіх козацької дипломатії.

В облозі під Білою Церквою перед укладанням договору з поляками Богдан Хмельницький прийняв посла турецького султана Осман-чауша, який пропонував Війську Запорозькому перейти в підданство Порти й подати допомогу у війні проти Венеції. За свідченням москвича Лук'яна Климовського, котрий на той час перебував у козацькому таборі, гетьман відпустив Осман-чауша “с тем, что он ныне у него (в султана — В. С.) в подданстве быть не хочет и людей ему на помощь не даст. А надеется де он, гетман, на государеву милость, что государь его пожалует, велит его со всем Войском Запорожским принять под свою государеву высокую руку”.

У листі ж до турецького султана, переданого через Осман-ча-

уша, український гетьман просив дати наказ кримському хану, щоб той “зберіг приязнь, яку ми з ним установили, і якщо нам потрібно буде, на одне наше слово прибув на підмогу”.

Після підписання Білоцерківського договору Богдан Хмельницький повідомив про це через своїх послів кримського хана. При цьому, однак, український гетьман підкреслював, що “він залишається при давній приязні, братерстві й союзі з ордою”.

Жовтень

12. У відповідь на лист Миколи Потоцького від 4 жовтня, привезеного шляхтичем Славковським, Богдан Хмельницький підтвердив, що прагне берегти мир, наказуючи приборкувати “свавільників”, тобто невдоволених умовами Білоцерківського договору. Водночас просить, щоб шляхетське військо “не йшло далі в Браславське воєводство, поки ми не заспокоїмо черні, і де зупиниться, щоб надто не надокучало простим людям”.

27. Український гетьман звернувся до турецького султана з проханням подати військову допомогу.

Грудень

9. З Посольського приказу путивльським воєводам доручили повідомити Богдана Хмельницького про пересування 30-тисячної калмицької орди у приазовських степах.

16. Богдан Хмельницький письмово подякував путивльському воєводі Семенові Прозоровському за вирішення прикордонних справ, а також просив порушити перед царем питання про допомогу Україні з боку Московської держави.

17. На два листи, написані Адамом Киселем 8 грудня, Богдан Хмельницький висловив невдоволення, оскільки шляхетські хоругви розміщуються на постій у Київському воєводстві, оскільки це не передбачено умовами Білоцерківського договору, і попередив, що це “може викликати заворушення у народі”.

1652 рік

Січень

7. Прибули посланці польського гетьмана Мартина Калиновського, які запевнили Богдана Хмельницького, щоб жили, не боячись нічого. Однак у старшинських колах цей хід розцінювався як провокація, що мала на меті приспати пильність козаків перед несподіваним на них нападом.

9. З Чигирини відправлено до Москви козацьке посольство на чолі з наказним полтавським полковником Іваном Іскрою, яке мало домагатися у царя возз'єднання України з Росією.

Водночас Богдан Хмельницький передав через купця Порфирія Зеркальникова листа путивльському воєводі Семенові Прозоровському, якого просив сприяти посольству Івана Іскри.

13. Польський король Ян-Казимир написав Богданові Хмельницькому різкого листа, в якому картав українського гетьмана за те, що козаки порушують присягу, дану під Білою Церквою. Особливе невдоволення висловлював король у зв'язку з тим, що в Чигирині продовжують приймати “послів з іноземних і ворожих нам сусідів і тим послаблюють нашу владу й авторитет”.

Ян-Казимир у цьому зверненні погрожував Богданові Хмельницькому: “Згадай, ваша вельможність, схожі вчинки своїх попередників і полководців Запорозького Війська, котрі часто турбували своїх госуларів і Річ Посполиту, згадай, яку нагороду за це одержали і в що перетворилися”.

19. Богдан Хмельницький звернувся з листами до депутатів польського сейму і сенаторів з проханням клопотатися перед королем про затвердження прав Війська Запорозького і православної церкви.

Ці листи везло на сейм козацьке посольство у складі колишнього звягельського полковника Герасима Яцкевича, сотника чигиринського Семена Звягли, корсунця Михайла Табуренка, канівця Василя Хоменка, богуславця Андрія Лисовця і писаря Федора Конельського. На них, коли вони ночували у Луцьку,

напали слуги володимирівського підкоморія Костянтина Пузини й побили їх.

Лютий

4. Призначивши в Путивль нового воєводу — Федора Андрійовича Хилкова, цар доручив йому підтримувати такі відносини з Богданом Хмельницьким, щоб він “гетман, был с тобою в дружбе, и в приятстве, и в ссылке так же, как был он в дружбе и в ссылке з боярином нашим и воеводою со князем Семеном Васильевичем Прозоровским”.

15. Богдан Хмельницький попередив польського короля, що коли кварцяне військо продовжуватиме надокучати не тільки селянам, але й реєстровим козакам по-давнім, то “не обійдеться без заколоту, а все на згубу Русі, або на біду полякам”. А Запорозьке Військо, підкреслював гетьман, “кожної хвилини й завжди готове”.

23. Польний гетьман Мартин Калиновський, довідавшись про те, що в Чигирині перебувають два послы Оттоманської Порти, а також про прибуття й від'їзди представників інших країн, запропонував сенаторам вжити заходів до заборони Війську Запорозькому дипломатичних зносин. Перший крок у цьому напрямі — негайно вислати послів до козаків.

Березень

2. Одержавши наказ короля виступити у похід проти Туреччини, Богдан Хмельницький, не бажаючи виконувати його, у дипломатичному листі до київського воєводи Адама Киселя дав зрозуміти, що козаки не збираються пристати на цю пропозицію Яна-Казимира.

10. Король Ян-Казимир затвердив Білоцерківський договір. Однак його статті не були схвалені сеймом. Більше того, 18 лютого посольська палата його опротестувала і визнала неправомірним. Відтепер козацька старшина могла діяти, не зважаючи на присягу, дану під Білою Церквою. А це розв'язувало їй руки в подальшій боротьбі з польською шляхтою.

20. У зв'язку з відсутністю вістей про посольство Івана Іскри український гетьман написав до путивльського воєводи Федора Хилкова, прохаючи повідомити: “чи жив, чи не жив, не відаєм”.

22. Козацьке посольство на чолі з Іваном Іскрою було прийняте в Москві Олексієм Михайловичем. На запитання думних дяків Михайла Волошенинова та Андрія Немирова перед зустріччю з царем, чи гетьман з військом на випадок “великої тісноти” від шляхти не збирається перейти на кримську територію і піддатися ханові, Іван Іскра сказав: “Коли гетьманові і всьому Війську Запорозькому буде якийсь великий утиск від поляків, їм немає де дітися, крім ласки його царської величності. В такому разі цар нехай їх пожалує: велить прийняти їх на свою сторону з їх пограничними порубіжними городами, котрі близько до путивльської границі. А що в гетьмана був союз із кримським ханом, то цей союз був по неволі. Бо як наступили на них поляки, то їм, козакам, ніхто допомоги не чинив, і вони з біди покликали собі на поміч кримського хана з ордою. Та кримський хан і татари хоч їм, козакам, проти поляків допомагали, але й самих козаків зруйнували, доми їх спустошивши і в неволю багато людей забрали”.

На це думні дяки сказали козацьким послам: “И будет им от поляков угнет какое быть утеснение, и гетман бы и черкасы шли в царского величества сторону. И у царского величества в Московском государстве земли великие и просторные и изобильные — поселитца им есть где. А податно им поселитца по рекам: по Дону, и по Медведице и прочим угожим и просторным местам... И как гетман и Войско Запорожское в царского величества сторону перейдет, и царское величество учинит его, гетмана, в своей царского величества в большой милости и чести, так же и Войско Запорожское пожалует своим царского величества жалованьем немалым и с местами просторными и угожими...”

Квітень

20. Вручаючи проїзний універсал росіянам Андрієві Кузнецову і Костянтинові Бикову, котрі через Україну поверталися на батьківщину з турецького полону, Богдан Хмельницький зве-

рнувся до Олексія Михайловича: “Чтобы ваше царское величество им милость свою царскую, яко козакам донским сказавши, и нас своих, от милостивого своего царского жалованья не откликая. При том вашему царскому величеству вторицею низко челом бьем и служить прямо и верно будем”.

У Корсуні відбулася комісія, на якій на вимогу польського уряду й у присутності його представників розглядали справи козацької старшини, що не виконує умов Білоцерківського договору, бунтує чернь. За дорученням Богдана Хмельницького справи про непослух козаків розглядав київський полковник Антон Жданович. Рішенням комісії миргородського полковника Матвія Гладкого, колишнього корсунського — Лук'яна Мозирю, паволоцького — Адама Хмельницького було розстріляно. Такий вирок винесли і прилуцькому полковнику Семенові Герасименку, але він відкликався гетьманом від суду під головуванням Ждановича на остаточне рішення справи самим Хмельницьким. Останній не лише виправдав його, а й відзначив за військові заслуги.

Травень

За участю ханських послів у Чигирині відбулася козацька рада. Відзначивши, що сейм Речі Посполитої не підтвердив Білоцерківського договору, вона постановила звільнити Військо Запорозьке від присяги, складеної на пунктах цього документу. Зважаючи на своєвільства, насильства, акти віроломства і помсти з боку шляхти й польських урядників, які повернулися до маєтків, та розквартированих в Україні жовнірів, визнано за неможливе перебувати в подальшому у відносинах з польською короною. Козацька сила мала ставати на оборону вольностей українського народу. Вирішено кликати татар і послати по допомогу до московського царя.

15. У Тарасівці Богдан Хмельницький прийняв Максима Плешивого, посланця путивльського воєводи, котрий сподівався дізнатися на Україні про долю московських послів, затриманих у Варшаві до серпня.

В переданому через нього листі до путивльського воєводи Федора Хилкова гетьман повідомляв про вирушення у похід і про-

сив: “Рад, ваша милост, причинится до его царского величества, жеби его царское величество нас от милостивое ласки своей не откидал і руку помощи нам давал противно неприятелем нашим, а ми служит готовисмо его царскому величеству прямо і вірне”.

21. З похідного табору Богдан Хмельницький надіслав листа до польного гетьмана Мартина Калиновського, попереджаючи, аби той не заступив шлях його синові Тимошу, який в авангарді козацьких сил вирушає до Молдавії.

24. На другий день після битви під Батогом, де козацьке військо розгромило польську армію, Богдан Хмельницький повідомив про цю перемогу путивльського воєводу Федора Хилкова й попросив, щоб той “рад причинится до его царского величества, аби нас ратовал, бо відаєм, же на нас знову наступат схочут”.

Колишній підканцлер Речі Посполитої Ієронім Радзейовський, котрий перебував у вигнанні у Швеції, вислав із Стокгольма до козаків свого посла шляхтича Ясенського. У листах до гетьмана і генерального писаря Виговського він повідомляв, що шведська королева Христина готова увійти в зносини і в союз із Військом Запорозьким. Радзейовський радив вислати козацьким послом до Стокгольму людину, котра знає грецьку мову, бо королева дуже добре говорить і пише по-грецьки.

Тільки-но прийдуть послы з України і буде зав’язаний нерозривний союз, запевняв Радзейовський, “огнисте військо” королеви може зараз вирушити; у похід піде сама Христина, і Радзейовський з нею. Військо козацьке тимчасом хай не ризикує і з польським не зачіпається, підтримує союз із татарами, шукає порозуміння з Ракоцієм, а господареві волоському не звіряється.

Проте ці листи потрапили до рук польського короля, оскільки Ясенського захопили в полон шляхтичі, і його місія провалилася.

Червень

7. Богдан Хмельницький, підступивши до Кам’янця, зверну-

вся до його жителів та командування фортеці з пропозицією здатися.

12. До Богдана Хмельницького повернувся грек Ілля Мануйлов, котрому доручалося домовитися про весілля його сина Тимофія з дочкою Василя Лупула Розандою.

14. З похідного табору під Могилевом Богдан Хмельницький передав через визволеного з татарського полону шляхтича Войну листи до коронного канцлера Андрія Лещинського та брацлавського воєводи Станіслава Лянцкоронського. Український гетьман застерігав: якщо король не погодиться на перемир'я, то “з обох сторін буде пролита християнська кров, а земля його королівської милості буде знищена”.

28. З Корсуня Богдан Хмельницький написав листа до путивльського воєводи Федора Хилкова з проханням перепустити до Москви грека Івана Мануйлова, посла молдавського господаря Івана Лупула.

Серпень

17. На Варшавський сейм прибули козацькі послы. Вони намагалися відновлення своїх прав за Зборівським договором. На таємних нарадах король із сенаторами вирішили не вступати з українськими послами в переговори, а вислати з ними до Чигирини своїх комісарів.

31. Після аудієнції козацьких послів у Яна-Казимира з ними відправлено до Чигирини польських комісарів Миколая Зацвіліховського і Жигмонта Чорного. В колах козацької старшини були переконані: шляхта пішла на цей крок ніби для згоди, щоб приспати увагу повстанців, а за той час зібрати військо і напасти на них несподівано та знищити.

Польське посольство не мало успіху — Богдан Хмельницький відмовився пристати на умови шляхти, і в другій половині вересня воно повернулося до Варшави.

24. Богдан Хмельницький повідомив Олексія Михайловича, що митрополиту Навпатському і Артському Гавриїлу, який їде до Москви у справах молдавського господаря Василя Лупула, доручено вести переговори з царем від імені Запорозького Війська.

Литовський гетьман Януш Радзивіл написав Богданові Хмельницькому, щоб він і все Військо Запорозьке піддалися королю на умовах Білоцерківського договору, і щоб костьолів та унії в Україні тримати не забороняли. Коли ж його, Радзивілла, не послухають, то в нього війська готові, і він піде на козаків війною. Богдан Хмельницький відповів, що може згодитися лише на умови Зборівського договору. А якщо Ян-Казимир не хоче порозумітися на цьому і церков Божих не очистить, то хоч їм усім і померти, але за віру християнську і святі Божі церкви вони стоять і на унію їх не віддадуть.

Жовтень

Кримський хан прислав своїх гінців до Чигирина, закликаючи Богдана Хмельницького виділити два козацькі полки — з Деком осавулом і гетьманом Костирським — для походу проти Донського війська. Гетьман відмовив, мотивуючи тим, що всі сили тримає наготові проти шляхти, з якою замирення не буде.

Листопад

5. У столиці молдавського князівства Яссах відбулася зустріч козацьких послів, що прибули до Василя Лупула. На ній шляхтичам було ще раз нагадано, що українська старшина буде домогатися миру на умовах Зборівського договору.

Молдавського господаря використовував як посередника в переговорах з козаками і Януш Радзивілл.

10. У Чигирині відбулася страшинська рада, на якій ухвалено направити до Москви козацьких дипломатів, які мали б домогатися допомоги Україні від царя.

Через два дні із царським посланцем Андрієм Ардаб'євим виїхали послы Війська Запорозького на чолі з генеральним суддею Самійлом Богдановичем Зарудним.

У відповідь на докори короля щодо погрому польського війська під Батогом Богдан Хмельницький вислав до Варшави козацьке посольство. Воно привезло лист, в якому український гетьман зазначав, що посередництво молдавського господаря, вибраного шляхтою, ні до чого поки не привело. Далі він повідомляв, що “упросили з нашої сторони московського царя, аби приложив до того й свою повагу і ласкаво й милосердно зволив підтримати наші петиції щодо віри, церков і вольностей, належних Війську Запорозькому”.

Коронний гетьман Микола Потоцький, який привіз і прочитав цей лист перед Яном-Казимиром і сенаторами, відписав до Хмельницького, вимагаючи, аби він угамував поспільство, щоб пани могли до своїх маєтків повернутися. Цим самим, підкреслював Потоцький, “покажете свою покору і одержите милосердя”.

Грудень

17. У Москві прийнято козацьке посольство, яке заявило думним дякам і ближнім боярам: “И для того гетман Богдан Хмельнитцкой и все Войско Запорожское послали их, посланников своих, бити челом, чтоб царское величество над ними умилосердился, велел их принять под свою государеву высокую руку и держал их от неприятелей во обороне. И велел бы их, посланников, отпустить к гетьману вскоре, чтоб им, приехав в войско, государскую милость объявить и их тем утешить”.

1653 рік

Січень

6. В Чигирині зібралися “на думу” полковники і сотники “з усіх городів”. Було вирішено “... з королем і поляками не миритись, а просити милости в царя, щоб прийняв їх під свою сильну державу”. Незважаючи на втрати, зазнані від морової пошесті, на ненадійність союзників-татар, старшина ухвалила готуватися до воєнних дій на випадок агресії шляхти.

28. До Путивля привезено лист полтавського полковника Мартина Пушкаря, в якому повідомляється про дислокацію кримських і ногайських татар.

До Бахчисарая прибули козацькі послы з проханням подати

допомогу проти шляхетського війська, яке зібралося у похід на Україну.

Лютий

28. Богдан Хмельницький попросив путивльського воєводу Федора Хилкова подати допомогу константинопольському патріарху Афанасієві, котрий їхав до Москви “у справах поважних”. Крім того, український гетьман дав йому таємне доручення до Олексія Михайловича.

До столиці Оттоманської Порти прибуло козацьке посольство просити допомоги проти польської шляхти. Турецький диван обіцяв вислати 4 — 5 тисяч війська. Однак згодом виявилось, що сілістрійський паша не захотів іти в похід.

Березень

З Москви виправлено стольника Якова Лихарева та піддячого Івана Фомина. Вони мали повідомити Богдана Хмельницького, що царський уряд ухвалив рішення вжити заходів для замирення козаків з королем. Козацькі дипломати згодом розповідали в Москві, що “гетьман і все військо втішилося тією царською ласкою і набрали твердої надії. Вони написали лист до короля і панів сенаторів, щоб вони відклали війну на якийсь час, тому що цар посилає до короля своїх великих послів, аби церкви божі не руйнувались і уособиці з поляками замирилась, і послали того листа з одним бранцем”.

19. Відправляючи угорських послів Юрія Раца і Стефана Луца, український гетьман подякував Юрія Ракоція за посольство: “Ми наполягаємо тільки на тому, щоб і надалі ваша найясніша високість зволіла ставитись до нас із такою ж доброзичливою прихильністю, щоб наші вороги не мали втіхи. Ми ж обіцяємо, що при всякій нагоді на знищення будь-яких ворогів ми усім Військом Запорозьким будемо готові служити вашій найяснішій високості. Більше про вашу прихильність повинні розказати вашій найяснішій високості послі”.

23. Полковники Кіндрат Бурляй і Силуян Мужилівський виїхали посольством до Москви, де мали просити царя, щоб “совета и помощи дати изволил”.

Гетьман Великого князівства Литовського Януш Радзивілл передав через свого тестя Василя Лупула пропозиції Богданові Хмельницькому, якими намагався схилити українських повстанців до покори шляхті.

Висловлювалося велике невдоволення, що Богдан Хмельницький не дозволив литовським жовнірам зайняти Стародуб, Лоїв і Любеч, де продовжували порядкувати козацькі урядники.

Литовський гетьман пробував залякати козацьку старшину. Так, він підкреслював усіляко, що коронне військо могло б розбити козацьке військо до зими. З другого боку манив її солодкими обіцянками надання шляхетства. Особливо розсипався Радзивілл про майбутнє сім'ї самого гетьмана. Молодшого сина Юрія пропонував влаштувати “при дворі великом... при боку его королевской милости”. Дочки мали б можливість “бити за великими людьми”.

У відповідь на цей лист Радзивілла гетьман відповів йому (записано від козацьких послів у Москві), “что он Лоева и Любеча ему не уступит, для того, чтоб они стали по обе стороны реки Днепра. И только их поступитца, и поляков и Литве будет дорога чиста во всю Украину. А в Старое де Дубно послал он, гетман, полковника с козаками. А полякам и Литве в том городе в Старом Дубне быть нельзя потому, что тот город от польские границы порубежной”.

Квітень

4. До Бахчисарая козацькі послы привезли двох захоплених шляхтичів. Закликаючи хана в похід, просили перед вирушенням орди спішно вислати “муйнацького царевича та перекопського бея, аби поляки не наробили більшої шкоди”. Під цим мався на увазі віроломний напад шляхетського війська в березні на Животів, Погребище, Монастирище та інші українські міста й села.

18. У відповідь на слізні прохання Лупула подати допомогу в боротьбі проти об'єднаних угорсько-валаських сил Богдан Хмельницький написав: “і хоч вороги оточують мене із стількох сторін, але я висилаю у поміч сина мого і вашої милості... з кількома тисячами”.

Гетьман обіцяв згодом прислати більше військо.

Тоді ж з похідного табору Тимофій Хмельницький написав

Лупулу через посла останнього Міхалецького, що вже рушив на допомогу тестеві. З гетьманичем були разом брацлавський полковник Носач, уманський — Глух, вінницький — Богун та курський (очевидно, Максим Нестеренко).

22. Олексій Михайлович прийняв козацьких послів Кіндрата Бурляя та Силуяна Мужилівського.

23. Кіндрат Бурляй та Силуян Мужилівський були прийняті в Москві патріархом Московським і всея Русі Никоном.

Травень

До Чигирини прибув турецький посол Магомет-ага з грамотою і великими подарунками для Богдана Хмельницького. Гетьман їх прийняв, але згодитися на пропозицію султана перейти в підданство відмовився; всіляко зволікаючи з відповіддю, відіслав їх до Умані.

14. З Москви відпущено посольство Кіндрата Бурляя та Силуяна Мужилівського. Разом з ними на Україну виїхали царські послы Артем Матвеев та Іван Фомин.

Крім того, козацькі дипломати везли Богданові Хмельницькому лист від патріарха Никона, в якому містилося запевнення, що він клопотатиметься перед царем про підтримку України.

Десять козаків на чолі з осавулом Полтавського полку були послані на Дон “для того, чтоб шли на помощь к нему, гетману, донские и запорожские казаки, которые живут на Дону”.

У похідному таборі під Іллінцями до Богдана Хмельницького прибув посол Януша Радзивілла жовнір Ісаєвич. Його місія полягала в тому, щоб українське військо не виступило проти польсько-литовського. Український гетьман поставив умову: якщо литовське військо не перейде Дніпра, то він з “Родивилом в згоде будет и своим ратным людем наступать не велит. А будет на сию “сторону реки Днепра Радивил и люди его пойдут, и он с ним битца учнет”.

Червень

2. До Константинополя прибули козацькі послы Самійло Зарудний та Жегун. Вони просили іменем гетьмана і війська, щоб султан вислав до польського короля свого посла з вимогою не зачіпати козаків, інакше Туреччина виступить проти Речі Посполитої. Просили також дати суворий наказ кримському ханові, аби він, ідучи на допомогу повстанцям, не дозволяв орді спустошувати українські землі й забирати людей у ясир.

13. З табору під Меджибожем, відправляючи послів до короля, Богдан Хмельницький звернувся до коронного гетьмана Станіслава Потоцького з проханням якомога скоріше відпустити їх до Яна-Казимира, а також підтримати вимоги Війська Запорозького.

14. Поволоцького полковника Михайла Суличича вислано до валаського господаря та угорського короля для примирення їх з Василем Лупулом.

При переході Дністра 1 серпня військо Ракоція затримало козацьке посольство — 60 чоловік. Ракоцій не прийняв дипломатів Хмельницького, і відносини між Угорщиною і Україною на деякий час були перервані.

20. Богдан Хмельницький написав листа до коронного обозного Речі Посполитої Самуїла Калиновського з проханням допомогти укласти перемир'я.

22. Олексій Михайлович ухвалив рішення: “принять под свою высокую государеву руку” Україну й подати її народу військову допомогу в боротьбі проти польської шляхти. Царську грамоту про це везло до Чигирини московське посольство, очолюване стольником Федором Абрагимовичем Лодигенським.

Польська шляхта затримала козацького посла — київського полковника Антона Ждановича, який приїхав до короля з вимогою, аби перемир'я укласти на умовах Зборівського договору. Ян-Казимир поставився до представників Війська Запорозького не як до послів, а як до бунтівників. Романа Лєтяженка і Саву

Скобієнка він відпустив із зневажливим листом, писаним Потоцьким, до Хмельницького.

Липень

Прибув посол турецького султана Осман-чауш з пропозицією передати у володіння Кам'янець і перейти в підданство, а за це Порта пришле 10 тисяч яничар на чолі із сілістрійським пашею.

Крім того, Порта хотіла одержувати щорічну данину з України: 10 тисяч золотих, тисячу волів і 10 тисяч овець. Українська старшина не прийняла умов султана.

—
У відповідь на прохання про допомогу з Дону прибуло посольство на чолі з отаманом Іваном Сергєєвим.

—
Богдан Хмельницький написав кримському ханові листа про безчинство орди на Україні, поставив вимогу, щоб було повернуто українське населення, взяте в полон. Іслам-Гірей був змушений пообіцяти гетьманові виконати цю вимогу. Згодом 600 полонених повернулися з Криму.

—
4. У Чигирині Богдан Хмельницький прийняв послів московського царя Артемона Матвєєва і Івана Фомина. Козацька старшина заявила: “Изволит нас принять под свою государеву высокую руку и вечное холопство, — и мы ему, великому государю царскому величеству, со всем Войском Запорожским ради служить до смерти, живота своего и за нево, государя, везде умереть, где ево царское величество повеленья будет”.

—
12. Богдан Хмельницький прийняв у Чигирині брянчанина Асана Уривкова, котрий прибув на Україну за завданням свого воеводи Григорія Долгорукова з листом “о управном деле и для проведывания вестей... И Гетман де лист воеводцкой у него принял и говорил ему, чтоб великий государь пожаловал ево, гетмана, и все Войско Запорожское, велел принять под свою государеву высокую руку”.

21. До Бахчисарая прибув козацький посол отаман Федір Шелонський з повідомленням, що Ян-Казимир вийшов з військом із Львова, виславши вперед 40 тисяч.

Іслам-Гірей, зволікаючи з поданням допомоги, зажадав повніших звісток про стан шляхти. Для їх одержання відправив на Україну татарина Сефер-аталика.

30. З Константинополя відправлено козацьке посольство (16 осіб). На його прохання допомогти в боротьбі проти шляхти турецький диван відповів: ханові вже дано наказ від сілістрійського паші, яким дозволено йти охочим. Цілого війська з хоругвами послати не можна, бо це призведе до розриву з Польщею.

Разом із полковником Ілляшем до Чигирини виїхав турецький посол Магомет-ага. Він передав Богданові Хмельницькому листа від візира Азем Магомета, в якому увага гетьмана звертається на те, що Тимофій Хмельницький без дозволу султана пішов з військом до Волощини — васального князівства Порти. Гетьманові радилося “тримати свого сина в міцній дисципліні”.

Серпень

До козацької столиці приїхав посол кримського хана. Він мав завдання повідомити Іслам-Гірея про те, якими силами виступила шляхта на Україну: “будет король с войском на гетмана наступит, и он (хан — В. С.) со всею ордою будет гетману на помочь”.

Для одержання таких відомостей Богдан Хмельницький “велел из войска войсковому есаулу Демку с козаки идти за Белую Церковь, из ляцкого войска добыть языка. А полковник Богун с козаки ж пошел с другой стороны города Винницы для языков же, чтобы про королевский приход ведать подлинно”.

17—19. У Суботіві відбулися зустрічі московського посла Івана Фомина з козацькою старшиною. Детально поінформувавши про обстановку на Україні, Богдан Хмельницький ставив питання про те, щоб у Москві швидше вирішувалося питання про допомогу.

29. З похідного табору в Бірках Богдан Хмельницький звернувся з листами до канцлера Стефана Корицинського та польського гетьмана Станіслава Потоцького з пропозицією укласти перемир'я.

Вересень

13. З Москви виряджено до Чигирини стольника Родіона Стрешнева і дяка Мартем'яна Бредихіна, яким доручалося провести переговори з Богданом Хмельницьким про умови підданства України Московській державі. Царський наказ послам гласив: “А будет им отнюдь к гетману проехать и пройти будет немочно, и им стать от гетмана в ближнем городе, и с ним как-нибудь обослатца, да отписать о том к государю с нарочным гонцом наскоро. А не видесь з гетманом, назад им не ездить, а промышляти о том накрепко, чтоб к гетману проехать или пройти так мочно”.

Жовтень

4. Олексій Михайлович прийняв у Золотій палаті козацьких послів на чолі з Лавріном Капустою. Їм було повідомлено, що Земський собор ухвалив 1 жовтня рішення про прийняття України в підданство Московської держави. Для здійснення цієї місії цар відряджав спеціальне посольство на чолі з ближнім боярином Василем Васильовичем Бутурліним.

8. У козацькому таборі, одержавши грамоту через Лавріна Капусту, “посланника нашего, от его царского величества принесеную, радостно прочетши, сразумили есмо же его царское величество, яко царь православный... нас со всем Войском Запорожским под крепкую руку принимает и милостиво жалует”.

Висловивши глибоку вдячність московським послам на чолі з Василем Бутурліним, які прибули в Україну, український гетьман просив їх чекати в Переяславі, де відбудеться Рада.

Грудень

Зважаючи на зраду хана, котрий за спиною козаків потайки вів переговори з поляками про перемир'я, Богдан Хмельницький змушений був погодитися на припинення бойових дій на умовах Зборівського договору.

—

7. З похідного табору під Гусятином Богдан Хмельницький повідомив московських послів про закінчення бойових дій проти шляхти і про “спішний” виїзд “прямо до Переяславля”.

—

18. Вирушаючи до Чигирин, Богдан Хмельницький зустрівся у Маньківці з турецьким послом.

—

28. У Чигирині відбулися переговори між українською старшиною та московськими послами Родіоном Стрешневим та Мартем'яном Бредихіним. Після їх закінчення Богдан Хмельницький відправив листа Олексієві Михайловичу, в якому поділився радістю у зв'язку з його рішенням прийняти Україну в підданство.

1654 рік

Січень

Прибули послы від кримського хана із скаргою на вінницького полковника Івана Богуна, козаки якого побили багатьох татар, коли вони поверталися з-під Жванця. Богдан Хмельницький відповів, що татари, проходячи козацькою територією, “грабують і шкоди чинять” — хай хан їх стримає, бо він інакше сам також буде змушений за своїх людей постояти”.

—

8. На Переяславській раді ухвалено рішення присягнути на вірність московському цареві з наступним затвердженням останнім договірних статей.

—

Цього ж дня Богдан Хмельницький написав листа Олексію Михайловичу з подякою за прийняття України в підданство.

—

17. З Корсуня Богдан Хмельницький звернувся з листом до боярина Василя Бутурліна з проханням прискорити присилку московських військ до Києва.

—

30. Угорський князь Юрій Ракоцій відпустив затриманого з минулого літа посла Богдана Хмельницького — полковника Ми-

хайла Суличича. Останньому було вручено листа від Ракоція та його союзників — воевод молдавського та мунтянського, в яких вони виправдовувалися перед українським гетьманом за участь у воєнних діях проти козаків, зокрема проти корпусу Тимоша Хмельницького. В посланні висловлювалося побажання відновити давні приязні відносини.

Лютий

5. З Чигирина відправлено послів до Криму. Їм доручалося так говорити ханові, беям, агам і всім мурзам: “Коли ви будете в приязні з нами, як раніше, ми й з вами так будемо; коли ж ви будете допомагати ляхам і воювати на нас, то ми за наказом великого государя вдаримо на вас з Дону та Дніпра і будемо воювати, як ворогів”.

17. З Чигирина вислано посольство до Москви, що мало домогатися підтвердження прав і привілеїв для українського народу, викладених у двадцяти трьох пунктах. Богдан Хмельницький окремо написав Олексієві Михайловичу про задоволення прохань переяславських та чернігівських міщан.

20. З Чигирина відправлено козацьких послів до угорського князя Юрія Ракоція з пропозицією підтримувати дружні відносини — “щоб між нами, як і раніше, існував зв’язок найтіснішої дружби”.

Березень

13. Олексій Михайлович прийняв посольство Війська Запорозького на чолі з Самійлом Зарудним. Цареві було передано листи Богдана Хмельницького.

15. Олексій Михайлович повідомив Донське військо грамотою, що “учинился в подданстве под нашего царского величества рукою гетман Богдан Хмельницкий и все Войско Запорожское и вся Малая Русь со всеми городами и землями”.

На прохання української старшини цар наказав донцям: якщо татари допомагатимуть запорозьким козакам проти Польщі і Литви, “и вы б на Крымские улусы степью и Черным морем не посылали и задоров с ними ни в чем не чинили. А будет крымский хан вправде своей не устоит, а учнет посылать на наши Чер-

каські или на ином украинные города войною, и вы б, атаманы и казаки, прося у Бога милости, также над Крымским юртом промышляли, сколько вам молосердный бог помочи подаст”.

19. У Бахчисараї Іслам-Гірей дав аудієнцію козацьким представникам Опанасу і Лукіяну. Вони повідомили хана, що “гетьман з усім військом піддався під царську руку і хрест йому цілував”. За словами московського посла у Криму Лодиженського, хан дуже розсердився і хотів убити запорозьких послів. Однак вони не злякалися, заявивши, що прийшли в посольстві і вбивати їх немає за що. Більше того, Опанас і Лукіян попередили Іслам-Гірея: цим він “не прихилить до себе Війська Запорозького, а коли й справді задумає йти на Московське царство, то козаки його за Перекопом стрінуть і “зовсім нечество завернуть”.

Почувши це, хан скасував смертний вирок і звелів відправити козацьких послів, а замість них просив прислати нових.

21. З Чигирина Богдан Хмельницький написав листа до Олексія Михайловича з проханням підтвердити права і привілеї українського народу, скоріше відпустити з ним козацьке посольство. Крім того, царя було поставлено до відома, що польський король Ян-Казимир і литовський гетьман Януш Радзивілл розповсюджують серед українського населення підбурювальні універсали.

Малися на увазі листи Яна-Казимира та Януша Радзивілла до козаків із закликом відмовитися від присяги московському цареві, “а щоб вірності й прихильності королеві й Речі Посполитій тримали, і хоч цілими полками, хоч одинцем переходили чи до коронного війська, чи до великого князівства Литовського...”

Олексієві Михайловичу пересилали також листи великого гетьмана польного Станіслава Потоцького та шляхтича Павла Олексича до вінницького полковника Івана Богуна, вмовляючи останнього обіцянками різних привілеїв і намагалися привернути на службу Польщі.

Гетьманський посланець Філон Горкуша, котрий виїздив до столиці Московської держави, мав лист до козацьких послів Самійла Зарудного і Павла Тетері з наказом домагатися від царського уряду підтвердження прав Війська Запорозького.

21. Олексій Михайлович і Боярська дума затвердили “Статті Богдана Хмельницького”, які визначали становище України у складі Московської держави. Ними, зокрема, передбачався порядок правління у населених пунктах, витрачання коштів на утримання козацького війська, оплату старшини. Спеціальною статтею Війську Запорозькому дозволялося входити в дипломатичні зносини з іноземними державами, крім Польщі і Туреччини.

27. Відправляючи з Москви козацьке посольство Самійла Зарудного і Павла Тетері, цар вручив їм для передачі Богдану Хмельницькому “жалованную” грамоту про збереження прав і вольностей Війська Запорозького.

Крім того, Олексій Михайлович передав грамоту, якою “староству Чигиринському со всеми приналежностями велели быти Войска Запорожского при гетьманской булаве, по прежним правам и привилеям непорушимо”.

Квітень

11. До столиці оттоманської Порти прибуло козацьке посольство на чолі з Миколою Макаревичем. Мав він завдання від старшини повідомити султана про зрадливу політику кримського хана, про те, що “з Москвою увійшли в приязнь”.

Крім того, представники Війська Запорозького вимагали повернути Молдавське князівство Василеві Лупулу і дати наказ Іслам-Гірею, аби не допомагав Яну-Казимиру проти козаків.

12. Олексій Михайлович надіслав із Філоном Горкушею грамоту Богданові Хмельницькому, в якій запевняв, що “... от нас, великого государя, oprичь нашей государственной милости и вольностей их (українців — В. С.), тягости им никакие ни в чем отнюдь не будет, и они б в то на нашу государскую милость были надежны безо всякого сумнения”.

16. До Криму відправлено полковника Семена Савича. Він мав доповісти ханові докладно про обстановку на Україні, зокрема про вторгнення поляків під Умань, про похід Радзивілла до Любеча і Лоева.

Повідомляючи в листі до Сефер-аги, зокрема, про те, що за порадою хана і татарської старшини “ми... склали братерство і приязнь з Москвою”, Богдан Хмельницький просить Іслам-Гірея не порушувати угоди про допомогу в боротьбі проти шляхти. Водночас український гетьман вимагав від хана дати роз’яснення, чи й справді татари збираються вирушити на допомогу Речі Посполитій.

Козацький полковник Семен Савич, прийнятий у Бахчисараї ханом, заявив останньому, що коли той з ордою підніметься на московського царя, то порушить приязнь із гетьманом і Військом Запорозьким: Богдан Хмельницький з полками зустріне Іслам-Гірея за Перекопом, пошле своїх людей Дніпром і морем. З іншого боку донські козаки підуть на Крим Азовським морем. Чи ж вдасться тоді ханові себе вберегти, не те щоб Москвою опанувати?

Після цих слів хан підбіг до козацького посла й ударив того в обличчя. Та полковник Семен Савич повторив: “Ми тепер у вічнім підданстві Московського царства, під високою царською рукою”.

9. В Чигирині відбулася зустріч Богдана Хмельницького з татарським послом Алкасом Когітою. На його заяву, що хан тільки тоді буде допомагати козакам, коли вони розірвуть союз із Москвою, Богдан Хмельницький відповів: “Коли хан задля грошей, що ляхи дають і хана спокушують, хоче від нас — Війська Запорозького — відступити і присягу зламати, ми покладаємо нашу надію на Бога, а від царя не відступимо, поки душа в тілі. А як хан на нас із ляхами прийде або людей пришле, ми як з неприятелем боротися будемо на землі й на водах, скільки бог дасть помочі і розуму”.

17. Богдан Хмельницький повідомив Олексія Михайловича що “с ратними людьми Івана Никифоровича (Золотаренка — В. С.), полковника нежинского, посилаєм до боку твоего царского величества”. 18-тисячний козацький корпус — Ніжинський і Чернігівський полки — під командуванням Івана Золотаренка на прохання царя мав допомагати московським військам у воєнних діях проти Януша Радзивілла.

—

25. Український гетьман написав листи до московського уряду з проханням підтвердити привілеї київського митрополита Сильвестра Косова та ігумена Київського Михайлівського монастиря Феодосія Васильовича.

У наступні дні з клопотаннями подібного характеру Богдан Хмельницький звертався у справі Київської митрополії до ченців Київського Богоявленського Братського, Київського пустинного Микільського монастирів та Печерської лаври.

Червень

4. Із ставки у Вязьмі на кордоні з Литвою Олексій Михайлович закликав Богдана Хмельницького виступити проти польського короля разом із князем Олексієм Трубецьким. Останній мав прийти до Києва з великим військом, після чого спільно з українськими козаками розпочати бойові операції.

—

5. Богдан Хмельницький відправив посла молдавського воєводи Стефана Георгіци, затриманого в Чигирині у зв'язку з участю його війська в наступі польської шляхти на Україну. Вісті, привезені цим послом, свідчили про “велику силу московську” і намір українського гетьмана частину війська обернути на Кам'янець-Подільський, а частину — на Костянтинів.

—

11. З похідного табору в Межиріччі Богдан Хмельницький відправив Олексію Михайловичу листа з подякою за обіцянку прислати московські полки на Україну. Водночас гетьман надіслав цареві детальну інформацію про військові дії.

—

13. Із ставки в Дорогобужі цар відправив на Україну грамоту, якою повідомляв про посилку грошей козацькому війську: “А впред наше царского величества на войско Запорожское будет по нашему рассмотрению, како нам ведомо учинитца, сколько в Малой Россіи всяких доходов будет”.

—

20. З табору під Богуславом Богдан Хмельницький відправив до Олексія Михайловича “посланника Михайла Махаринского, сотника тимоновского, который на войне от ляхов взятый, больше году в неволе у короля польского в полону был, а счатым

твого царского влнчества за божію помістю вышел”. Він мав особисто представити царю інформацію про те, “што ся у короля и у Речи Посполитые и в войсках их чинитца”.

28. Прийнявши під Білою Церквою посланця шведської королеви Христини ігумена Данила, Богдан Хмельницький відправив з ним до Стокгольма свого посла Івана Макарова. В листі до королеви гетьман висловлював задоволення, що нарешті вдалося зав’язати відносини, просив не затримувати у Швеції козацьких послів.

Колишньому підканцлеру Речі Посполитої Ієроніму Радзейовському він писав, що на Україні підтримують проект спільного виступу шведських і козацьких сил проти Польщі.

Усно послы мали подякувати за те, що Швеція не допомагала Польщі у війні проти козаків; запевнити, що вони ніколи не помиряться із шляхтою, а з Швецією підтримуватимуть добрі відносини; на Україні хотіли б бачити добросусідськими відносини між Швецією та Московією.

29. Наказний гетьман Іван Золотаренко, відправивши незадовго перед тим із Новгород-Сіверського до Олексія Михайловича стародубського полковника Тимофія Оникієнка, вирядив ще одного посла до царя — полковника Петра Забілу. Останній мав переконати московське командування у необхідності надіслати підмогу для штурму Гомеля.

Липень

1. Миргородського сотника Кирила Якименка відправлено до Олексія Михайловича з листом про можливі військові дії на Україні.

Крім того, на словах доручалося усно передати цареві, що козацьке військо стоїть під Фастовом і чекає на розпорядження вирушити на театр військових дій; молдавський воєвода С. Георгіца передумав посилати своїх послів до Росії.

4. Боярина Олексія Трубецького повідомлено про місце перебування московських та українських сил під Фастовом. Гетьман писав, що чекають на царський указ, “где и нам, Богдану

Хмельницькому, гетьману с войсками себя велит сходитъ, к Лутцку ли или где под Люблин велит идти...”.

8. Богдан Хмельницький написав Олексієві Михайловичу, що польський король хоче ввійти в порозуміння з кримським ханом і турецьким султаном. На його думку, тепер слід користуватися пропозицією Швеції узяти участь у війні “противно неприятелей ляхов з войсками королевство шведское нам на помощь ітит мает, з многими ратми, осемдесятьми тисящми людей, через Пруси и Лифлянти”.

10. До козацького табору під Фастовом прибув посол молдавського воеводи боярин Мирон Чоголь. Він мав завдання порозумітися з українською старшиною щодо відновлення дипломатичних відносин.

У відповідь гетьман вирядив до Ясс Демка Лисовця та Іскрицького. Перший мав залишитися на деякий час при молдавському господареві, а другому доручалося привезти відповідь від Стефана Георгіци.

12. На Дон прибули послы Війська Запорозького Лук’ян Сухиня та Герасим Лобачевський з товаришами. Український гетьман повідомив через них донських побратимів, що одержав наказ від царя вести бойові дії проти кримського хана і закликає до того ж Донське військо.

Запорізьких послів було повідомлено: донці обіцяють зараз же йти морем — човнами, степом — кіньми, як тільки надійде звістка, що орда піднімається з Криму.

До столиці Оттоманської Порти прибуло козацьке посольство. Одне із завдань, які воно мало, — домогтися звільнення з ув’язнення свата Богдана Хмельницького, колишнього молдавського господаря Василя Лупула.

29. З табору під Фастовом Богдан Хмельницький відправив до Олексія Михайловича козацьке посольство на чолі з Марком Леоновичем. Останній разом із писарем Григорієм Гуляницьким, Іваном Дяченком, 9 козаками та челядником доставили в

царську ставку польських “язиків”, захоплених повстанськими роз’їздами.

Серпень

12. У Києві відбулася зустріч Богдана Хмельницького з посольством від ногайських татар. Український гетьман, заохочуючи їх до спільної боротьби проти польської шляхти, брався бути посередником у питанні про їхнє підданство московському цареві.

20. У похідний козацький табір прибули царські посланці Іван Ржевський та Григорій Богданов. Вони передали наказ Олексія Михайловича вирушати на Луцьк.

25. З-під Фастова Богдан Хмельницький відправив московських послів Івана Ржевського та Григорія Богданова. В листі, переданім через них цареві, він зазначав, що за умови можливо-го віроломства кримських татар не слід зараз кидати всі козацькі сили під Луцьк. Українська старшина пропонувала відрядити туди, де стоять польські з’єднання, лише десять тисяч. Інші мали стерегти кордони від татар.

26. Богдан Хмельницький звернувся до путивльського воєводи Олексія Зюзина з пропозицією карати свавільників, котрі, вчинивши злочини на українській території, тікають до Москви. У листі гетьмана висловлювалося прохання, “чтоб тех мятежников и убийцов, которые б к вам без листов наших ишли, имав, вишали и стинали и в неволю ималим, а имения их на его царское величество отбирали”.

Вересень

1. З України виїхало козацьке посольство до Волощини. У ті ж дні відбули українські представники до Угорщини і Валахії. Мета їх, за словами Богдана Хмельницького, з листа до Олексія Михайловича, “чтобы под крепкую руку твоего царского величества приклонилися, а с нами в приятстве жили”.

15. Переяславського сотника Якіма Сомченка відправлено до Олексія Михайловича з інформацією про військові дії. У листі

до царя, зокрема, вказувалося, що татарські загони вичікують, аби напасти на українські землі, коли козаки вирушать на захід.

19. Московський цар прийняв у своїй похідній ставці “наказного сіверського гетьмана” Івана Золотаренка. Відпускаючи 27 вересня козацького полковника, йому було сказано: “За твою службу веліли тобі дати в маєтність Батурин з усякими вигодами і селами до нього належачими і дати на то грамоту... А тепер ми веліли тобі далі бути під Биховом, і промишляти над Биховом, скільки тобі Бог допоможе. А як дасть Бог — здобудеш Бихів, веліли ми тобі зимувати з військом в Старім і Новім Бихові, а провіант і пашу збирати”.

28. З табору під Крилівцями до московського царя виїхав київський полковник Антон Жданович, котрий мав передати відомості про обстановку на Україні та хід воєнних дій.

Жовтень

У козацькому таборі прийняли посла очаківського бея, що мав на меті “відлучити” українське козацтво від Москви. У зв’язку з цим Богдан Хмельницький писав цареві: “Однако мы ищущи у тебя великого государя нашего твоего царского величества всякого добра прелестям их не верим и о том тшаться будем, чтоб они радости не восприяли”.

12. З Білої Церкви Богдан Хмельницький повідомив царя через місцевого наказного полковника Яцька Клишу про перемогу над шляхетськими військами під Луцьком та про свідчення полонених.

На Україну повернулося козацьке посольство Михайла Богаченка, затримане у Криму. Разом з ним приїхав Тохтамишага, представник нового хана Магмет-Гірея, котрий вимагав від Богдана Хмельницького розірвати союз з Москвою, інакше “тоді сам з ордами кримськими, черкеськими, ногайськими, також угорцями, волохами й ляхами, знявшись наступати” на Україну грозив.

У ці дні козацький гетьман приймав і посла сілістрійського паші Сіяруша з подібною місією.

Богдан Хмельницький писав у зв'язку з цим цареві: “Также послали есьмя посланцов наших и на Дон с неприязни татарской, дая знать, чтоб и они струги готовили и на Крым шли, о чем и твое царское величество грамоту свою пошли к донским козакам, чтоб на Крым шли”.

Посольство на Дон знову очолив Лук'ян Сухиня, котрий просив донських побратимів, аби готували новий морський похід на Крим “далеко більше як 30 човнів”.

24. До Олексія Михайловича відбуло козацьке посольство на чолі з Богданом Кіндратенком. Воно мало поінформувати про загрозу наступу татарських і польських військ на Україну. В наказі зазначалося: “Бити челом имеют послы наши его царскому величеству усердно, чтоб нам войска своего с пятнадцать или в 20 тысяч на помощь прислать”.

29. З Корсуня Богдан Хмельницький відіслав Тохтамиш-агу, через якого передав новому правителю Бахчисарая, що неможливо Україні відступитися від московського царя.

Листопад

10. Богдан Хмельницький привітав московського царя з приводу оволодіння Смоленськом. У листі, переданому через послів Олексія Михайловича, Дениса Тургенева та Якова Козлова, український гетьман також повідомив про становище в Молдавії, Криму, Туреччині та Польщі.

21. З Корсуня відправлено гетьманського посла Романа Андрійовича до російського царя. Він приніс новини з України, зокрема про наступ польських і татарських військ.

Грудень

3. Разом з козацьким полковником Яцьком Клишею цар відправив в Україну своє посольство на чолі з Артемоном Матвеевим.

5. З Дону відправлено посольство Війська Запорозького на чолі з Лук'яном Сухинею. Йому доручено було передати Богдану Хмельницькому, що донці підтримують українські війська.

11. Через Трохима та Івана Гуляницьких український гетьман повідомив російського воєводу Василя Шереметьєва про бої з польським військами під Брацлавом.

1655 рік

Січень

13. З Білої Церкви Богдан Хмельницький повідомив Олексія Михайловича через Артемона Матвеева та Федора Порошина про з'єднання московських та українських військ і початок їх спільного походу.

Лютий

22. З Богуслава гетьман написав до Олексія Михайловича про бій з польсько-татарськими військами під Маньківкою і про наступ татар на Торговицю та Умань.

Березень

У Чигирині приймали посла Війська Донського. Обговорювався план спільного походу на Крим, про що потім писав гетьман до воєводи Василя Шереметьєва: “Те ж посланники нам сказывали, что калмыки на Крым пошли б тотчас, только указу от его царского величества ожидают, а от нас вестей. Добро бы, чтобы калмыки полем, а донские казаки судами морем на Крым пошли: тогда б татарове своих городов оберегали, а не к ляхам на помощь шли”.

24. До Чигирини прибув “от цесаря турецкого посол великий, Шаган-ага, с прелестными своими поганскими, выговаривая, что татаровя без ведомости их ляхам на помощь приходили и нас воевали, но мы прелестем их не верим нимало”. Богдан Хмельницький у зв'язку з цим писав Олексію Михайловичу, що про піддання турецькому султану не може бути й мови.

З подібними пропозиціями звернувся до українського козацтва і перекопський намісник Карач-бей, котрий обіцяв у такому разі подати допомогу проти ляхів.

Його лист Богдан Хмельницький також переслав цареві.

Квітень

2. Через чигиринського сотника Василя Климетенка Богдан Хмельницький подякував Олексієві Михайловичу за відправку

московських військ на Україну. Просив також відпустити до Чигирина посланця шведської королеви Данила Калугера.

До столиці Оттоманської Порти виїхало козацьке посольство “скаржитися на кримських і ногайських татар, що вони зложилися з поляками і їх, черкасів, побивають, городи і міста палять, пустошать і руйнують, — аби султан велів їх стримати, бо коли не стримає, то нехай на черкасів не жалує: вони за свої кривди кримцям і ногайцям віддячать”.

У відповідь на це султан прислав до Бахчисараю свого чауша з наказом, аби хан на запорозьких козаків “не ходив, полякам не допомагав, а жив би у згоді й приязні з черкасами по-давньому”.

До Чигирина прибув угорський посол Стефан Луц з листом від поляків, які намагалися замиритися з козацтвом, настроїти його проти Москви.

Травень

12. Угорський князь Юрій Ракоцій відправив козацького посла Івана Брюховецького. Разом з ним виїхали до Москви Юрій Рац і Данило Севіш.

До Чигирина прибув посол шведської королеви Данило Калугер. Українська старшина ухвалила рішення відправити разом з ним до Стокгольма сотника Медведівського Кіндрата Бурля для того, підкреслював Богдан Хмельницький у листі до Олексія Михайловича, аби “больши приятелей было, нежели неприятелей, к тому же, когда там наши посланцы будут, то никаких посылок шведы ляхам не дадут и ни в чем верити не будут, а о всем на них же воевати имут”.

18. Богдан Хмельницький відправив послів у Швецію.

19. Польський король зробив спробу звернутися до Війська Запорозького, намагаючись привернути його на свій бік. Проте обіцянки різних привілеїв не подіяли на “полковника, осавулів, отаманів, сотників і всіх молодців та чернь”. Польський хроніст

Мартин Голинський змушений був зазначити, що козаки “погордили ласкою, не прислали на сейм ніяких послів з покорою, не хочуть опам’ятатися у своїм завзятті і свавіллі... збирають війська і все більше приймають до себе людей”.

Червень

18. Осавул Брацлавського полку Василь Кукіль та осавул Уманського Максим Мартиненко відбули до Олексія Михайловича з листом, у якому повідомлялося про бої з татарами на Брацлавщині, про зустріч гетьмана з Василем Бутурліним у Києві.

Липень

10. Козацькі послы Роман і Якуб виїхали з Туреччини. Від гетьмана султан жадав, аби той не пускав своїх козаків на турецькі землі і стримував від морських походів козаків донських. За це Порта боронитиме його від усіх неприятелів, складає йому на те присягу, і Хмельницький разом з військом має присягти Туреччині на вірність. Запорожці повинні жити у злагоді з усіма васалами султана: Кримом, Молдавією, Мунтенією й Угорщиною.

—

15. З табору під Баром Богдан Хмельницький виправив капітана Матіаса Поковника послом до валаського і молдавського господарів.

Серпень

До шведського короля Карла-Густава, котрий вів бойові дії на території Польщі, відправлено козацького посла Івана Тафралія.

—

24. Український гетьман приймав посольство з Угорщини на чолі із Стефаном Луцем. Через останнього Юрію Ракоцію було передано лист, у якому висловлювалося побажання: “щоб ваша найясніша високість завжди перебувала в постійній любові до нас; як ми не дали ніколи нагоди до розриву приязні, так і не дамо”.

—

26. Через стольника Микиту Гагаріна Богдан Хмельницький повідомив з-під Сокаля Олексія Михайловича про обстановку в Україні, поздоровив його з приводу здобуття московськими військами Вільно.

Вересень

18. Шведський король з-під Кракова повідомив Богдана Хмельницького про свої успіхи у війні проти Польщі, просив тримати зв'язок з його генералами. У відповідь гетьман вислав у розпорядження Карла-Густава третисячний полк.

Данило Калугер мав викласти шведам козацький план проти турків: Військо Запорозьке з Венецією й Англією (очевидно, була вже домовленість із Кромвелем), повинні були вести проти Порти морські операції, а Росія і Швеція за участю і козаків — сухопутні.

23. З табору під Львовом Богдан Хмельницький повідомив магістратуру Львова про розгром біля Городка коронного війська і поставив вимогу здати місто.

Переговори, які тривали до 12 жовтня, закінчилися перемир'ям. Згідно з ним місто мало відкупитися і звільнити як українських, так і московських в'язнів.

27. З Варшави, захопленої шведами, колишній підканцлер Речі Посполитої Ієронім Радзейовський передав листа до наказного гетьмана Івана Золотаренка і вимагав від українського гетьмана, аби козаки не йшли у глиб Польщі. Він відправив листа до Богдана Хмельницького, в якому, зокрема, писав: король шведський більше не потребує козацької допомоги, тож хай він уже повертається назад. Коли гетьман прочитав цього листа, то “так сильно загнівався, що тут же подер його, приказуючи, що він живе не за наказами і волею Радзейовського”.

З того часу намітилися розходження й з шведським королем, котрий, здобувши Краків і вважаючи себе господарем Польщі, став розпоряджатися й тими землями, що й на схід від Львова, хоч і не володів ними.

Жовтень

28. Відбулася зустріч Богдана Хмельницького з послом Яна-Казимира Станіславом Любовицьким. Останній, передавши лист короля, спробував умовити гетьмана, аби рятував того від шведського наступу. Проте Богдан Хмельницький мав свій план: користуючись моментом, з'єднати українські землі під “козацьким рейментом”.

29. З табору під Львовом Богдан Хмельницький написав листа до шведського короля Карла-Густава з пропозицією продовжувати переговори про майбутні спільні дії проти Речі Посполитої.

Листопад

11. Під Озерною з'їхалися татарські й козацькі послы для укладення перемир'я.

На вимогу Сефер-казі відступити від російського царя татари почули: козаки цареві присягли навіки невідступно і царських воевод не видадуть.

Грудень

Богдан Хмельницький в листі до турецького султана пояснив причину тривалої затримки в Україні його посла Шагін-аги, пообіцявши після наради із старшиною виправити козацьке посольство до Оттоманської Порти.

1656 рік

Січень

1. Богдан Хмельницький запросив в Україну колишнього коронного підканцлера Речі Посполитої Ієроніма Радзейовського для переговорів.

2. Богдан Хмельницький одержав листа від Карла-Густава. Той пристав на пропозицію гетьмана, щоб козацьку територію окреслити по Віслу.

13. На прохання українського гетьмана цар відіслав грамоту на Дон. У ній він повідомив “войсковой круг”, що запорозькі козаки помирилися з кримським ханом, а тому хай донці дадуть спокій татарським улусам.

19. Козацькі послы — сотник Михайло Махаринський та осавул Михайло Андріїв — мали аудієнцію у Бахчисараї. Хан пообіцяв відпустити полонених, а запорожці дали слово не ходити на татарські улуси.

22. До Криму відправлено козацьке посольство, яке мало запропонувати Мегмет-Гірею обмінятися полоненими й вимагати від ногайців припинити напади на українські землі.

Лютий

9. З Чигирина відпущено угорського посла Стефана Луца. В листі до Юрія Ракоція український гетьман пообіцяв найближчим часом вислати і своїх послів.

22. Карл-Густав прислав листа, в якому просив Богдана Хмельницького зустрітися особисто для переговорів.

Березень

7. У відповідь на прохання польського короля прислати кілька тисяч людей проти шведського війська Богдан Хмельницький дипломатично відмовив.

Того ж дня гетьман відправив до хана суворе попередження: якщо татари нападуть на Україну, то запорожці разом з донцями й калмиками підуть походом на Крим.

12. Хмельницький обіцяв письмово Карлу-Густаву допомогу козаками. Однак незабаром гетьману стало відомо про нові плани шведського короля. Поділля й Сянничину — Ракоцієві, а собі — північну частину України, Белзчину, Холмщину. На це Богдан Хмельницький згоди не дав.

22. У листі до шведського короля український гетьман пообіцяв відновити переговори з настанням літа.

Того ж дня Богдан Хмельницький написав і до Юрія Ракоція: як повернуться до Чигирина наші посланці, “ми вислухаємо їх про виконання ними доручення, зараз же вишлемо послів для важливих нарад”.

Квітень

4. Богдан Хмельницький знову запевнив князя Трансильванії Юрія Ракоція про відправлення у найближчий час посольства до нього.

10. Українська старшина призначила Івана Брюховецького послом до Угорщини. Того ж дня гетьман повідомив кримського старшину Пириш-агу про вирядження козацьких послів до хана.

—

19. До Константинополя прибуло козацьке посольство на чолі з полковником Лавріном Капустою. Він повідомив візиря, що запорожці в союзі з Ракоцієм вирушили проти Польщі.

Травень

13. Богдан Хмельницький подякував листовно князеві Трансильванії Юрієві Ракоцію за прихильну зустріч шведського посла до козаків.

—

16. До Чигирина приїхав татарський посол Субан-ага. Дізнавшись, що він не доставив з собою українських полонених, Богдан Хмельницький звелів йому повертатися назад. Субан-ага мав передати ханові: якщо той піде війною на Україну сам або пошле когось, то “я до бою готовий”.

—

17. Козацькі послы, які прибули до Криму, зажадали від хана негайної видачі полонених і ясиря, інакше загрожували розірванням миру. Хан виправдовувався тим, що його наказ про відпуск українського населення ще не встигли виконати “менші начальники”.

Червень

12. З Миргорода Богдан Хмельницький написав до Олексія Михайловича про бажання встановити кордон між Україною та Польщею: “пусть так, как за искони вечных предков вашего царского величества святыя памяти блаженных княжат российских было, й ныне будет, чтоб рубеж княжества Российского по Вислу реку был, аж до венгерские границы”.

Липень

Посол Юрія Ракоція Ференц Шебеші поінформував українську старшину про те, що поляки просять в Угорщини допомоги військами і грошима в позичку, обіцяючи “його самого або сина його за короля собі мати”. Богдан Хмельницький з приводу цього написав Олексію Михайловичу: “И мы, видя дело непристойное к тому напрасно и все земли на себя гневить, велим приятелей себе, нежели неприятелей, пребывать, в приятстве жить позволили, и того посла с приятством отпустили, прося о том короля венгерского, чтоб ляхам никакие помочи не давал и ни в чем не верил”.

6. Богдан Хмельницький повідомив із Чигирина Юрія Ракоція про відправлення до московського царя угорського посла Раца Джорджія: “Ми йому, як доброму вісникові миру, підготували безпечну подорож і подорожні кошти та додали провідників аж до самого кордону держави найяснішого царя”.

13. Воеводу Андрія Бутурліна повідомлено через почепського сотника Тимофія Ставського про заходи польського уряду проти Росії та України.

Того ж дня Богдан Хмельницький написав до конюшого Великого князівства Литовського, щоб той, “згідно з обіцанням словом, зволив з нами зноситися та прихильно відповідати на все, у чому тільки час подасть нагоду...”

Листи про дружбу тоді ж були відправлені до шведського короля Карла-Густава і колишнього підканцлера Речі Посполитої Ієроніма Радзейовського.

20. У Чигирині Богдан Хмельницький заявив у присутності угорського посла Франца Шебеші, що Військо Запорозьке перебуватиме у дружніх стосунках з Трансильванією, Молдавією та Валахією.

26. Богдан Хмельницький повідомив Олексія Михайловича, що послом Війська Запорозького на переговори з Річчю Посполитою у Вільно призначено сотника Романа Гапоненка. Останній одержав від гетьмана вичерпні інструкції, як поводитися на переговорах.

27. Повідомивши Богдана Хмельницького про розгром польських військ, Карл-Густав запропонував йому укласти українсько-шведський союз.

Серпень

20. Польському підканцлеру Андрію Гржебицькому український гетьман письмово висловив задоволення початком переговорів між російським царем та польським королем.

Вересень

2. Козацькі послы на аудієнції у Юрія Ракоція поставили умови: українська територія має бути по Віслу. Ракоцій дав відповідь, що він згоден, якщо шведський король після розгрому Польщі виділить йому Підляшшя, побережжя Бугу і право на Краків.

25. Із шведського табору виправили на Україну посла Якоба Тернешільда. Він мав просити військову допомогу: 8—10 тисяч козаків.

Жовтень

7. Литовського великого гетьмана Павла Сапєгу повідомлено: українська старшина не може заборонити, щоб козацькі заго-ни в Білорусі не брали хліба, поки не буде рішення комісії у Вільно.

Листопад

6. Богдан Хмельницький написав листа до думного дяка Ларіона Лопухина з подякою за прихильне ставлення та з проханням і в майбутньому клопотатися у справах Війська Запорозького.

9. Воеводу Андрія Бутурліна Богдан Хмельницький поінформував про взаємовідносини Швеції з Угорщиною, зокрема про договір між ними.

14. Шведського короля Карла-Густава український гетьман повідомив про укладення союзу з трансільванським князем Юрієм Ракоцієм.

Через два дні Богдан Хмельницький знову написав до Карла-Густава запевняючи його у своїй прихильності.

17. Богдан Хмельницький повідомив коменданта Слуцька Яна Гросса про взяття міста під захист Війська Запорозького.

Грудень

4. Український гетьман звернувся до Олексія Михайловича з проханням не затримувати в Москві посла Молдавії Іванашка Радевонова. Прохання Богдана Хмельницького пояснюється тим, що він через посланця молдавського господаря передав свої

листи цареві; його відповідь теж хотів одержати якнайскоріше через Івана Радевонова.

9. З Чигирина виряджено дяка Івана Фомина, котрий повіз листа гетьмана до московського царя. У ньому Богдан Хмельницький попереджав Олексія Михайловича про інтриги польського уряду після укладення договору у Вільно.

12. До Богдана Хмельницького прибув шведський посол Велінг. У відповідь до Карла-Густава відправлено полковника Петра Дорошенка. Однак це посольство повернулося з дороги через зміну обстановки на театрі воєнних дій.

1657 рік

Січень

7. У Чигирині дано аудієнцію московському послу Авраму Лопухину. Він передав згоду царя на переговори Богдана Хмельницького з валаським та молдавським господарями і трансильванським князем.

9. Богдан Хмельницький повідомив Олексія Михайловича про воєнні приготування татарських (“уже третьей от хана ко всем ордам указ вышел, чтоб готовы были”) і польських військ. “Ляхи, — підкреслив гетьман, — прежние свои хитрости и неправды оставить не хотят, понеже и ныне уже по съезде на Калюз (Калюс — В. С.) город над Днестром будущий, выпавши из Каменца высекли, и по иных местах около Бару не мало христиан побили, и ныне вночь в Пенском присуде монастыри попалили...”.

17. Перед віленським воєводою і великим литовським гетьманом Павлом Сапегою український гетьман поставив вимогу вгамувати порушників спокою православної церкви, “вчинивши слідство і повернути забрані речі”.

Того ж дня Богдан Хмельницький запевнив листом брацлавського підкоморія Степана Четвертинського про забезпечення недоторканності його маєтностей.

18. З Чигирина виправлено шведського посла Тома Гарсона.

Він повіз до Карла Густава лист Богдана Хмельницького, в якому висловлювалася впевненість у майбутній зустрічі.

26. У відповідь на лист Юрія Ракоція, переданий Готардом Веллінгом, гетьман повідомив того, що підтримує ідею союзу з Швецією. Богдан Хмельницький, крім того, зазначив: «Через те що найясніший король Швеції не відкрив нам усього спеціально через свого посла, ми теж відкладали на пізніший час і вважаємо потрібним доручити розглянути і вирішити це окремим нашим послам, яких скоро вишлемо».

Перебування у Чигирині польського посла Станіслава Казимира Бенювського, котрий мав завдання від короля схилити українського гетьмана до розриву з Москвою, на що Богдан Хмельницький заявив у листі до царя “Чего на веки не только не учиним, но и помыслити не хотим, чтоб есмя от вас великого государя вашего царского величества, единого православного царя, отступати имели”.

Квітень

18. З Чигирини виправлено “великих послів найяснішого римського цісаря його милості архієпископа Мартіанополітанського Петра Парчевського і його милість пана Криштофа Маріановича, боснійського прокурора і “товмача з турецької мови”. Вони приїжджали з листом від Фердинанда III у справі замирення.

Того ж дня Богдан Хмельницький повідомив Яна-Казимира про переговори з польським послом Бенювським.

23. Український гетьман написав до Олексія Михайловича про підготовку Туреччини до війни: “...салтан турской великие й многие войска свои поганские, сговорясь с Фердинандусом третьим, цесарем римским, и с ляхи, которые все земли уж своею прелестию прелестили, на християн воевать збираетца, и мост на Дунае уже тот же салтан турской повелел делать скоро. Часть войска на мутьян и волохи, часть на венгры, а часть на украинные вашего царского величества города обратить имеет...”

У цьому листі, переданому Федором Коробкою, повідомлялося також про смерть константинопольського патріарха, про

рішення старшинської ради передати гетьманство Юрію Хмельницькому.

24. З Чигирина виїхав литовський посол Дешковський. У листі, переданому через нього великому литовському гетьману Павлу Сапезі, Богдан Хмельницький роз'яснював, зокрема: "...серйозно заявляємо, що не погодимося, ані дозволимо того, що може бути нехтуванням або зневагою наших вольностей. Насамперед вимагаємо поваги і величчя царя його милості московського, тому що ми про всі наші справи його повідомляємо і з ним взаємно радимося".

Червень

18. Український гетьман написав до валаського воєводи Костянтина Щербана про бажання підтримувати дружні зв'язки.

21. Приймавши Данила Калугера, посла шведського короля, Богдан Хмельницький написав до Карла-Густава: "лист не може охопити всіх таємних справ, що торкаються обох сторін і які ми широко розкрили, — і ми будемо сповіщати про все через окремих посланців".

Тоді ж було відправлено листа про дружбу до бранденбурзького курфюрста Фрідріха-Вільгельма.

28. Вислухавши послів Пінського повіту — Лукаша Єльського та Адама Спитка про взяття цих земель під козацьку протекцію, старшинська рада в Чигирині прийняла цю пропозицію. У виданім гетьманом універсалі зазначалося: "Якби хтось з ненависті до них або для укладання приязні і з'єднання з нами або з якої-небудь іншої продуманої причини хотів вчинити їм шкоду, вторгнувшись в їх краї з військом і плюндруючи огнем і мечем їх маєтності, обіцяємо підтримувати їх, допомагати їм, і навіть з усім військом захищати від ворогів, що наступають на них, хоч би наших близьких, які не слухали б нашої поради і не припинили б цього".

З-під Шаргорода кримський хан відправив козацького посла, королівського сотника Василя Бута, якому заявив: зійшовшись з усією "потугою лаяцкою, кримскою і нагайскою", піде на

козаків. Підстава: останні не захотіли коритися забаганкам татар.

Липень

10. З Чигирина виїхало посольство до московського царя на чолі з Павлом Тетерею. У листі, який він віз до Москви, Богдан Хмельницький повідомляв про наступ кримських татар, повторний приїзд польського посла Станіслава Казимира Беньовського.

Поставивши до відома Олексія Михайловича, що “послали есмя указ на Запорожъе, щоб взяв бога всемогущего на помочь, промысл на Кримом чинили”, гетьман просив, аби цар звелів Війську Донському “и иным астраханским и казанским войскам, щоб совокупясь с Войски Запорожскими, таков же промысл над Крымом чинили”.

Водночас Богдан Хмельницький відправив листи до думного дяка Алмаза Івановича, бояр Іллі Милославського та Бориса Морозова з проханням сприяти козацькому посольству Павла Тетері.

—
Воеводу Григорія Ромодановського повідомлено про наступ татар на Брацлавщину.

Такого ж змісту лист було надіслано з Чигирина йому і три дні по тому.

—
22—23. Богдан Хмельницький звернувся до Григорія Ромодановського з двома листами про допомогу проти шляхти й татар.

—
27. Український гетьман написав листа до Олексія Михайловича про непорозуміння між конотопськими козаками і московським боярином Никифором Яциною.

Це був останній документ дипломатичної служби Богдана Хмельницького — 27 липня він помер.